

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Πηγὰς ἀναφερομένας εἰς τὰ Βυζαντινὰ λουτρά, καίτοι δὲν ἔχομεν πλουσίας, ἐν τούτοις δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἱκανάς, δυναμένας ἀρκοῦντως περὶ τοῦ θέματος νὰ μᾶς διαφωτίσωσι. Καὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν δῆλα δὴ ἱστορικῶν καὶ χρονολογῶν δυνάμεθα ν' ἀρυσθῶμεν σημαντικὰς πληροφορίας¹ ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐμμέτρων κειμένων, εἰς ἃ δέον νὰ καταλέξωμεν τὰ διάφορα εἰς λουτρά ἐπιγράμματα², τὰς ἐκφράσεις λουτρῶν τὰς εὗρισκομένας εἰς τὰ τῶν τελευταίων αἰῶνων ἐπύλλια³ ὡς καὶ τὰς περιγραφὰς τῶν δώδεκα τοῦ ἔτους μηνῶν.

Ἄξια λόγου ἐπ' ἴσης εἶναι αἱ πληροφορίες αἱ παρεχόμεναι ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ὑπὸ τοῦ Διγενῆ κτισθέντος λουτροῦ, ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ἔπει⁴, ὡς καὶ τῶν λουτρῶν ἐπιφανῶν Βυζαντινῶν, ὡς εἶναι αἱ περιγραφαὶ τοῦ λουτροῦ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου καὶ τοῦ Χούμνου⁵, πρὸς δὲ καὶ ἐν τῷ κατὰ τῶν ἡγουμένων ποιήματι Θεοδώρου τοῦ Προδρομοῦ.

Καὶ ἡ εἰς πεζὸν δὲ γεγραμμένη ἠθοποιία τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, ἐν ἣ περιγράφεται τὸ πάθημα λουομένου, οὕτινος ἐκλάπησαν τὰ φορέματα (Tafel, Eustathii opusc. 328 - 58 ἐξ.) ἀρκοῦντα διδάσκει.

Τὰ Βυζαντινὰ ἔπειτα μυθιστορήματα, ὡς λ.χ. τὸ τοῦ Εὐσταθίου Μακροεμβολίτου τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, παρέχουσι ἐνιαχοῦ λόγου ἀξίας πληροφορίας, διὰ νὰ μὴ παραλίπωμεν τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν, ἔνθα, ἐν τοῖς σχετικοῖς κεφαλαίοις, καὶ ἀκριβῆ καὶ ἀρκοῦντα λέγονται. Σημαντικὴν ἐπ' ἴσης βοήθειαν πρὸς ἔρευναν τοῦ θέματος ἡμῶν παρέχει ἡ μελέτη τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, καὶ μάλιστα τῶν ἀναφερομένων εἰς ἱατροὺς ἁγίους, τοὺς Κοσμά, φέρ' εἰπεῖν, καὶ Δαμιανόν, τὸν ἅγιον Ἀρτέμιον κ.τ.λ.

¹ Πολλὰ εἶναι αἱ πληροφορίες αἱ παρεχόμεναι ὑπὸ τοῦ I. Μαλάλα περὶ τῶν λουτρῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας.

² Ὡς εἶναι τὰ τοῦ Ἀγαθίου, Παύλου Σιλεντιαρίου, Λεοντίου τοῦ Σχολαστικοῦ, Αἰσίου κ.τ.λ. Βλ. καὶ Παλατ. Ἀνθολ. IX ἀρ. 606 ἐξ. (ἔκδ. Didot)

³ Βλ. πρὸς τούτοις καὶ τοῦ Ἰωάννου Γαζαίου ἐκφρασίαν τοῦ κοσμικοῦ πίνακος τοῦ ὄντος ἐν τῷ χειμερῷ λουτρῷ (P. Friedländer, Paulus von Gaza und Paulus Silentarius II. 161 ἐξ.) πρὸς δὲ καὶ τὸ κατὰ Καλλιμαχον καὶ Χρυσορόην ἐρωτικὸν δράμα στίχ. 291 ἐξ. (ἔκδ. Λάμπρου) καὶ τὴν Ἀχιλλεΐδα στίχ. 780 ἐξ. (ἔκδ. Hesselring).

⁴ Στίχ. 1270 ἐξ. (ἔκδ. Γ. Μηλιαράκη).

⁵ Ἐπιθ. R. Guiland, Le palais de Théodore Métochite ἐν Revue des études Grecques 35 (1922) σελ. 90 καὶ Εὐθυμίου Μαλλάκη, Εἰς τὸ λουτρὸν τοῦ Χούμνου ἐν Ἐπετ. Παρνασοῦ 7. 17.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει κτήρια διαφόρων ἐπισήμων λουτρῶν, πολλὰς καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίες θὰ εὕρῃ ὁ βουλούμενος εἰς τὰ τοῦ Ψευδοκωδικοῦ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄλλη πηγὴ πρὸς γνῶσιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ Βυζαντινὰ λουτρὰ εἶναι διάφοροι λόγοι τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλούντων περὶ παρθενίας ἢ κατὰ τῆς τῶν συγχρόνων πολυτελείας καὶ ἀκολασίας. Διὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν πολῦτιμον ὁδηγὸν θὰ ἔχῃ ἀναμφιβόλως ὁ ἐρευνητὴς τὰ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις εἰς δύο κεφάλαια τοῦ Παιδαγωγοῦ του διὰ μακρῶν ὁμίλησε περὶ λουτροῦ¹, πρὸς δὲ τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκου, καίτοι ὠρισμένα μέρη αὐτῶν μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν βίον προσαρμόζονται. Εἰς τὰς σημαντικὰς ἔπειτα πηγὰς καταλεχτέαι αἱ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ρώμης Κλήμεντος φερόμεναι διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τὰ διάφορα ἐνοικιαστήρια λουτρῶν συμβόλαια², οἱ νόμοι, ἐνθα συχνὰ γίνεται λόγος περὶ τῆς θέσεως ἐνθα ἐπιτρέπεται νὰ κτίζεται τὸ λουτρὸν καὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἰδιοκτῆτου ἢ ἐνοικιαστοῦ πρὸς τοὺς γείτονας, ὡς καὶ διάφοροι κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων συμπεριλαμβανομένων, ἐννοεῖται, καὶ τῶν ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτῶν τῶν κανόνων τούτων προστιθεμένων. Καὶ τὰ ὄνειροκριτικὰ δὲ βιβλία ἀρκοῦντα περὶ λουτρῶν μᾶς διδάσκουσιν.

Εἰδικῶς περὶ τοῦ λουτροῦ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλικῆς νύμφης προκειμένου, δέον νὰ συμβουλευθῇ τις τὰ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως λεγόμενα (σελ. 215.20-216.3 καὶ 551-556).

Εἰς τὰς πηγὰς τέλος καταλεχτέα καὶ τὰ ἐν ἐρειπίοις σωζόμενα λουτρὰ καθὼς καὶ διάφοροι εἰκόνες, ὡς αἱ τοῦ χειρογράφου τῆς χρονογραφίας τοῦ Σκυλλίτη.

Ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν ὁ λόγος θὰ εἶναι περὶ τῶν χάριν καθαριότητος ἢ ἀναψυχῆς γινομένων λουτρῶν ἐν ἰδίοις οἰκοδομήμασιν, οὐχὶ δὲ περὶ τῶν ἐν θαλάσῃ ἢ ποταμοῖς, οὐδὲ περὶ τῶν θεραπευτικῶν τοιούτων τῶν εἰς διαφόρους τουτέστι λουτροπόλεις εὐρισκομένων αὐτοφυῶν θερμῶν. Διὰ τὸν μέλλοντα καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς νὰ ἔξετάσῃ τὸ θέμα, πλὴν τοῦ Γαληνοῦ, πολῦτιμοι ὁδηγοὶ θὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἰατροὶ Ὁρειβάσιος καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός³ καὶ ὅσα σχετικὰ λέγονται εἰς τὸ *corpus* τῶν *medici Graeci minores*, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ διάφορα ἐπιγράμματα ἢ στίχοι εἰς γνωστὰ θερμὰ, ὡς ἦσαν τὰ ἐν Σμύρῃ Ἀγαμεμνόνεια, τὰ τῆς Προύσης, καὶ μάλιστα

¹ Τὸ Ε'. κεφ. τοῦ Γ'. βιβλίου τοῦ Παιδαγωγοῦ ἐπιγράφεται «πῶς περὶ τὰ λουτρὰ ἀναστρεπέον» καὶ τὸ Θ'. «τίνος ἔνεκεν τὸ λουτρὸν παραληπτέον».

² Ἐν τούτων ἐξέδωκεν ὁ Κ. Σάθας ἐν τῇ μεσαιωνικῇ του βιβλιοθήκῃ τ. 6 σ. 624.625.

³ Τὰς πηγὰς ταύτας ἐχρησιμοποίησα ἐν μέρει εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Πβ. καὶ τὴν διατριβὴν τοῦ Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, *Λουτρὰ καὶ ἱαματικά ὕδατα ἐν τῇ ἀρχαίῳ*.

τὰ ἐν Πυθίοις ¹, ἅτινα τελευταῖα χάριν παραψυχῆς καὶ θεραπείας συχνὰ ἐπεσκέπτοντο οἱ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας καὶ δὴ καὶ οἱ βασιλεῖς ², καὶ ὑπὲρ τοῦ κτηρίου τῶν ὁποίων ἰδιαιτέραν πρόνοιαν ἔλαβεν ὁ Ἰουστινιανός ³.

ΑΓΑΠΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Πολλοί, μὴ γνωρίζοντες ἀκριβῶς τὰ πράγματα καὶ παρασυρόμενοι ὑπὸ τῆς συνθηθείας ὠρισμένων μοναχῶν, καὶ μάλιστα ἀσκητῶν, ἐπαναλαμβάνουσι κατὰ κόρον ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι, ἀλουσίαν ἀσκοῦντες, ἔλαχιστην σχέσιν εἶχον μὲ τὰ λουτρά. Τὴν ἄδικον ταύτην κρίσιν πλεῖστοι μαρτυρία ἔρχονται νὰ διαψεύσωσιν. Ἦδη κατὰ τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του, πιστοποιῶν τὴν παρὰ τοῖς συγχρόνοις του συχνὴν χρῆσιν τῶν λουτρῶν, ἔγραφε· «πάσαι μὲν γὰρ εἰκὸς εἶναι πονηρὰ τὰ βαλανεῖα, ἐπεὶ μὴ συνεχῶς ἐλούοντο οἱ ἄνθρωποι μηδὲ εἶχον τσσαῦτα βαλανεῖα» ⁴. Τὴν συχνὴν ὄντως χρῆσιν λουτρῶν παρὰ Βυζαντινοῖς ἀποδεικνύουσι δύο τινά, πρῶτον ἡ ὑπαρξίς δημοσίων λουτρῶν εἰς πᾶσαν σχεδὸν πόλιν τοῦ κράτους ⁵ καὶ δευτέρον αἱ μαρτυρία τῶν συγγραφέων. Ὀντως ὁ τε Σωζομενὸς ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ καὶ ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος ἐν τῷ περὶ κτισμάτων ἔργῳ του τὴν ὑπαρξίν βαλανείων θεωροῦσι χαρακτηριστικὸν πόλεως μεγάλης καὶ εὐδαίμονος ⁶, πολλοὶ δὲ αὐτοκράτορες ἐφρόντιζον μικρὰς ἢ μεγάλας πόλεις τοῦ κράτους τὼν νὰ κοσμῶσι δι' ἀνεγέρσεως λουτρῶν ἢ ἀνακτίσεως παλαιῶν ὑπὸ σεισμῶν ἢ πυρκαϊᾶς φθαρέντων. Οὕτως ὁ Ἀναστάσιος Α' φέρεται ὅτι ἔκτισεν ἐν ἑκάστη πόλει δημοσία λουτρά ⁷, ἐν Νικομηδεῖα ἔχουσῃ, κατὰ Λιβάνιον, λουτρῶν μεγέθη ⁸ καὶ παθούσῃ ὑπὸ σεισμῶν, Θεοδόσιος ὁ Β' «ἔκτισε καὶ τὰ δημοσία καὶ τοὺς ἐμβόλους καὶ τὸν λιμένα

¹ Ὑπάρχει ποιήμα εἰς τὰ ἐν Πυθίοις θερμὰ ἀποδιδόμενον εἰς Παῦλον τὸν Σιλεντιάριον, πράγματι ὁμῶς γραφέν ὑπὸ Λέοντος τοῦ Μαγίστρου τοῦ ἀκμάσαντος ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὡς ἀπέδειξεν ὁ S. Mercati ἐν τῇ Rivista degli studi orientali τόμ. 10 (1924) Βλ. καὶ Β. Κάνδη, Ἡ Προῦσα σ. 166 καὶ 4 σ. 245. Διὰ τὰ Ἀγαμεμνόεια βλ. Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογρ. τόμ. 4 σ. 245. Πρόσθετες Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, Λουτρά καὶ ἱαματικά ὕδατα ἐν τῇ ἀρχαιότητι σ. 43.

² Προκόπιου, Περὶ κτισμάτων 5.3.16.20, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (Migne, P. G. 99. 253 B).

³ Προκόπιου, Ἐνθ' ἀν.

⁴ Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειροκριτικά 1.64.

⁵ Περὶ ἀνυπαρξίας λουτρῶν εἰς μικροὺς συνοικισμοὺς καὶ νήσους μικρὰς ὀμιλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς· Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9 σ. 264 στίχ. 15 ἔξ. (ἔκδ. Stählin).

⁶ Σωζομενοῦ, Ἐκκλ. ἱστορ. 4, 9, Προκόπιου, Περὶ κτισμάτων 5.4 (σ. 158. 20 ἔκδ. Haury).

⁷ Ἰ. Μαλάα, Χρονογρ. 409.15.

⁸ Λιβανίου, Μονοδιά ἐπὶ Νικομηδεῖα 7 (τόμ. 4 σ. 333. 12 Förster).

καὶ τὰ θεώρια»¹, ὁ δ' Ἰουστινιανός, ἀνακτίσας τὸ ἡρειπωμένον φρούριον τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Μωκησοῦ, πλὴν ἄλλων, «καὶ λουτρῶνας ἐδείματο»². Τὴν πολυτέλειαν δὲ τῶν λουτρῶν τῆς Ἀντιοχείας ἐπανελημμένως ἐπαινοῦσιν ὅτε Μαλάλας ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του καὶ ὁ Εὐάγγελος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ του³. Ἄξιον μάλιστα σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Θεοδοσίος Α' μετὰ τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπανάστασιν τοῦ 387, πρὸς τιμωρίαν, διέταξε νὰ κλείσωσι τὰ βαλανεῖα τῆς πόλεως, καί, κατὰ τὸν μαριυροῦντα Χρυσόστομον, «οὐδείς ἐτόλμησε παραβῆναι τὸν νόμον καὶ συνήθειαν προβαλέσθαι» καίτοι, ὥς ὁ ἴδιος λέγει, «τὸ μὴ λούσασθαι χαλεπόν»⁴.

Πρὸς τοῦτοις γνωρίζομεν ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Δαρὰς τῆς Μεσοποταμίας, τῇ μετέπειτα Ἀναστασιουπόλει, ὁ βασιλεὺς Ἀναστάσιος ἴδρυσεν δύο δημόσια λουτρά⁵, ἐν δὲ τοῖς ἀναπλεομένοις μέρεσι τοῦ Βοσπόρου ὑπῆρχον πολλὰ λουτρά, ἅτινα οὐχὶ σπανίως μετεχειρίζοντο οἱ κάτοικοι τῆς πρωτευούσης, μάλιστα ὁσάκις ἐν αὐτῇ ἐσπάνιζε τὸ ὕδωρ⁶.

Πόσον τέλος διαδεδομένον ἦτο τὸ λούσιμον παρὰ Βυζαντινοῖς μαρτυρεῖ τὸ ὅτι ἐν Βυζαντίῳ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὑπῆρχον ὀκτὼ μεγάλα δημόσια λουτρά καὶ ἑκατὸν πενήκοντα τρία ἰδιωτικά⁷, πρὸς δὲ ὅτι τὴν ἐπομένην τῆς καταλήψεως τῆς Ἀλεξανδρείας ἔγραψεν ὁ Ἄμρου πρὸς τὸν Ὁμάρ ὅτι εὔρεν ἐν τῇ πόλει τετρακισχίλια λουτρά⁸.

ΠΟΣΑΚΙΣ ΕΛΟΥΟΝΤΟ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ

Ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ ἐξορίᾳ του παραπονεῖται ὅτι ἔζη «ἀπορία ἀναγκαίων καὶ μὴ δὲ βαλανεῖφ χρῆσθαι δυνάμενος»⁹, παριστάνει δὲ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀντιοχείας τοὺς μὴ λουσθέντας ἐπὶ εἰκοσάημερον, ἔνεκα τῆς προμνημονευθείσης ἀπαγορεύσεως τοῦ Θεοδοσίου, ὡς δυσχεραίνοντας καὶ νομίζοντας ὅτι ἐπὶ ὀλόκληρον ἔτος δὲν ἐλούσθησαν¹⁰. Τὸ φιλόλουτρον τῶν

¹ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 363. 12.

² Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων 5.4 (σ. 158. 20).

³ Εὐάγγελου, Ἐκκλ. ἱστορ. 1. 12, I. Μαλάλα, Χρονογρ. 423. 4.

⁴ Χρυσόστομου, Ὁμιλία ΙΔ'. πρὸς Ἀντιοχεῖς (Migne, P. G. 49. 151 - 2).

⁵ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 339. 16.

⁶ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 668. 15. Τοῦ Μανασσῆ κυροῦ Κωνσταντίνου, Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων (K. Horna, Analecta zur byzantinischen Literatur σ. 6.)

⁷ Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 119. 120.

⁸ S. Mavrogény, Les bains orientaux σ. 37. Ὁ Γύλλιος 72 ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν εὔρεν ἐν Κωνσταντινουπόλει πλέον τῶν 100 λουτρῶν, ὧν τὰ 50 δίδυμα Ἔνθ' ἀν. σ. 45.

⁹ Χρυσόστομου, Τῇ αἰδεσιμωτάτῃ διακόνῳ Ὀλυμπιάδι ἐπιστολὴ Δ'. (Migne, P.G. 52. 592).

¹⁰ Χρυσόστομου, Ὁμιλία ΙΗ'. πρὸς Ἀντιοχεῖς (Migne, P.G. 49. 187-188). Ὡς τι δεῖν ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐπὶ 47 ἡμέρας ἀλουσία· βίος καὶ πολιτεία Μαρτίνου ἀρχιεπισκόπου Ρώμης, (Anal. Boll. 51. 257).

Ἐντιοχέων ἐπιβεβαιοῖ ἄλλως τε καὶ ὁ Ἰουλιανὸς λέγων ὅτι οὗτοι, μιμούμενοι τὴν τῶν Φαιάκων εὐδαιμονίαν, συχνὰ ἐχρησιμοποιοῦν τὰ θερμὰ λουτρά¹. Ὅτι δὲ πολὺ συχνὰ ἐλούοντο οἱ Βυζαντινοὶ μαρτυρεῖ ὁ τε Κλήμης λέγων «οὐ δεῖ συνεχῶς καὶ πολλάκις τῆς ἡμέρας λούεσθαι»² καὶ πάλιν ὁ Χρυσόστομος παρατηρῶν ὅτι «τὰ βαλανεῖα συνεχῶς γινόμενα τὸ σῶμα ἐξίτηλον ἐργάζεται»³ καὶ ἀναφωνῶν περὶ τῶν νεανίδων παλαιότερων ἐποχῶν «οὐδὲ γὰρ αὐτὰς (τὰς θυγατέρας) ἔτρεφον αἱ μητέρες καθάπερ τὰς νῦν βαλανεῖοις πυκνοῖς, μύρων ἀλοφαῖς, μαλακοῖς ἱματίοις»⁴. Βραδύτερον Ἄλεξανδρος ὁ Τραλλιανὸς ἐπέγραψεν ἐν τμήμα τοῦ ἔργου του «τοῖς ἔθος ἔχουσι κεχρησθαι συνεχέσι λουτροῖς»⁵, Μιχαὴλ ὁ Ψελλὸς ἐν ποιηματίῳ του περὶ λουτροῦ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ σπαταλικῶς λούεσθαι⁶, εἶπε δὲ κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος «τὰ πυκνὰ λουτρά βλακειάς εἰσὶν ἐνδείξεις»⁷.

Καὶ ταῦτα μὲν γενικῶς· εἰδικώτερον ὅμως γνωρίζομεν καὶ ποσάκις οἱ φιλόλουτροι τῶν Βυζαντινῶν ἐλούοντο. Αἱ διαταγαὶ π.χ. τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ὁμιλοῦσι περὶ περισσοτέρας λούσεως, καὶ δὴ τῆς καθ' ἡμέραν⁸, καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του, περὶ τοῦ «συνεχῶς καὶ πολλάκις τῆς ἡμέρας λούεσθαι»⁹.

Οὐ μόνον δ' οἱ λαϊκοὶ, ἀλλὰ καὶ οἱ κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ συχνὰ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας ἐλούοντο, ἀναφέρεται μάλιστα καὶ τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Πατριάρχου Σισινίου τοῦ Α΄, ὅστις, ὅταν ἠρωτήθη διατί, ἐπίσκοπος ὢν, δις τῆς ἡμέρας ἐν δημοσίοις λουτροῖς λούεται, ἀπήντησε, διότι δὲν δύναμαι νὰ λουσθῶ τρίς¹⁰. Κατὰ τὸν ΙΒ΄ ἐν τούτοις αἰῶνα τὸ τρίς τῆς ἑβδομάδος λούεσθαι, σύνηθες ὄν, ἐθεωρεῖτο πως ὑπερβολικὸν καὶ βλακειάς δεῖγμα· ὁ Πρόδρομος τοῦλάχιστον παριστάνει τὸν πατέρα του λέγοντα πρὸς αὐτὸν

*αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανε λουτροῦ θύραν οὐκ εἶδε¹¹
καὶ τώρα λουτρακίζεται τρίτον τὴν ἑβδομάδα*

¹ Ἰουλιανοῦ, Ἐντιοχικός ἢ μισοπῶγων σ. 342 D.

² Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9 σ. 263. 22.

³ Χρυσόστομου, Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄. (Migne, P.G. 59. 118).

⁴ Χρυσόστομου, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον (Migne, P.G. 51. 239).

⁵ Ἀλεξ. Τραλλιανοῦ Α΄. 377.

⁶ Ideler, Physici et medici Graeci minores 2. 193.

⁷ Tafel, Eustathii opuscula 228. 48.

⁸ Κλήμεντος Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P.G. 1.588). Πβ. καὶ τὴν σημερινὴν παροιμίαν· κάθε μέρα ἔς τὸ χαμάμι, κλάν' ὁ διάβολος ἔς τὴ γούρνα, ἐπὶ τῶν δαπανῶντων ἑαυτοὺς εἰς τρυφηλὸν καὶ ἄσωτον βίον I. Βενιζέλου, Παρ. 118.14.

⁹ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9 (σ. 263.27 Stählin). Ὁ Γαληνός, χάριν θεραπευτικῶν σκοπῶν, συνίστα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν δύο ἢ τρία λουτρά καθ' ἡμέραν Ὁρειβάς. 2. 875 (ἔκδ. Daremberg).

¹⁰ Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ. βιβλ. 6 κεφ. 22.

¹¹ Hesselings-Pernot, Poèmes Prodomiques 4. 10

πληροφορία, ἦν καὶ ἄλλα κείμενα ἐπιβεβαιούσι ¹. Κατὰ τὰ ἱατρικὰ δὲ βιβλία, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔπρεπε κατὰ Ἰανουάριον νὰ λαμβάνωσι πλείονα τῶν τεσσάρων λουτρῶν, κατὰ Μάρτιον τῶν ἕξ καὶ κατ' Ἀπρίλιον τῶν ὀκτώ ².

Ὑπεστηρίχθη καὶ ἐπιστεύθη ὅτι οἱ μοναχοὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἤσκουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄλουσίαν· τὰ τυπικὰ ἐν τούτοις τῶν μονῶν ἄλλα λέγουσι. Τὸ τυπικὸν π.χ. τῆς μονῆς Εὐεργέτιδος ὀρίζει νὰ λούωνται οἱ μοναχοὶ αὐτῆς κατὰ τετραμηνίαν ³, κανονικὴ δ' ἐθεωρεῖτο ἡ ἅπαξ τοῦ μηνὸς λούσις ⁴ ἢ καὶ ἡ δις ⁵, συνήθης δ' ἐπ' ἴσης καὶ ἡ ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος, ὡς καὶ ἐκ τῶν τυπικῶν πάλιν διδασκόμεθα ⁶ καὶ ἐκ τῶν ἕξης Προδρομείων στίχων

*αὐτὸς τὸν μῆνα τέταρτον εἰς τὸ λουτρὸν ὑπάγει,
σὺ δὲ ἀπὸ Πάσχα εἰς ἕτερον Πάσχα λουτρὸν οὐ βλέπεις ⁷*

οἱ ἀσθενοῦντες μάλιστα μοναχοὶ ἐπετρέπετο νὰ λούωνται καὶ δις τῆς ἑβδομάδος καὶ συχνότερον δέ, ἂν τοῦτο διέτασσον οἱ ἱατροὶ ⁸. Πάντως τὸ συχνὰ λούεσθαι δὲν ἐθεωρεῖτο πρέπον διὰ τοὺς μοναχοὺς, τὴν κοινὴν δὲ περὶ τούτου ἀντίληψιν σαφῶς ἐκφράζει ὁ Προδρομέιος στίχος

ἐξάφες τὰ συχνὰ λουτρά, καλόγερος ὑπάρχεις ⁹

Τὸ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ

*ἅπαξ τὸν χρόνον ἂν λουσθῶ πολλάκις δι' ἀρρωστίαν
καυκὴν κρασὶν οὐ δίδουν με τὸ λέγουν ἐδλογίαν ¹⁰*

εἶναι πάντως ὑπερβολικόν.

Εἶπομεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐλούοντο συχνά· ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ ἡ ἄλλη, κατ' ἐξαιρέσειν αὐτῆ, ὅψις τοῦ ζητήματος, τὴν ὁποίαν δὲν πρέπει ν' ἀπο-

¹ Ἐγρύφα (ὁ βασιλεὺς) καὶ λουτροῖς ἐχοῖτο τῆς ἑβδομάδος τοῖς. Ἀνωνούμου, Σύνοψις χρονικὴ (Κ. Σάθ α, Μεσ. Βιβλ. 7. 409).

² Ideler, *Physici et medici Graeci minores* 1. 410. 427. 428.

³ Dmitrievskij, *Τυπικὰ* 1. 643, Α. Ὁρλάνδου, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτ.* σ. 58.

⁴ L. Petit, *Typicon du monastère de la Kosmosotira* (Izvestia Κωνσταντινουπόλεως 13. 66). Βλ. καὶ τυπικὸν Κεχαριτωμένης, Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* 5. 369, τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος (Ἑλληνικὰ 1. 36), τυπικὸν τῆς μονῆς τῶν Ἁλίου βωμῶν Dmitrievskij, *Τυπικὰ* 1. 745.

⁵ Dmitrievskij, *Τυπικὰ* 1. 670.

⁶ Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* 5. 185, Α. Ὁρλάνδου, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ* σ. 58.

⁷ Hesselting - Pernot, *Poèmes Prodromiques* III. 80.

⁸ Dmitrievskij, *Τυπικὰ* 1. 686, Ph. Meyer, *Bruchstücke zweier τυπικὰ κτιτορικὰ*, B.Z. 4. 46, Α. Ὁρλάνδου, Ἐνθ' ἄν. σ. 58.

⁹ Hesselting - Pernot, *Poèmes Prodromiques* III. 48, Α. Ὁρλάνδου, Ἐνθ' ἄν. σ. 57.

¹⁰ Hesselting - Pernot, Ἐνθ' ἄν. III. 123.

σιωπήσωμεν· ἴσκουν δῆλα δὴ καὶ τὴν ἀλουσίαν οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας.
Τὸ τοῦ Προδρομοῦ περὶ μαθητοῦ λεγόμενον

*αὐτός, ὅταν ἐμάνθανε, λουτρούθουραν οὐκ εἶδε*¹

ἐφηρομόζετο καὶ εἰς εὐρυτέραν κλίμακα².

Διὰ τὸν Μ. Βασίλειον Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς εἶπεν· «ἡ ἀλουσία τὸ ἐκείνου σεμνολόγημα»³, παρήνει δὲ τὰς χήρας ὁ Χρυσόστομος, ὅστις ἐφρόνει ὅτι τὰ βαλανεῖα μαλακωτέρους ἐποιοῦν τοὺς γεωργούς⁴, ν' ἀπέχῳσι βαλανείων, δισχυριζόμενος ὅτι ἡ λουομένη πολεμεῖ τὴν ἄσπιλον καὶ καθαρὰν ἐκκλησίαν⁵, εἰς τὸν περὶ παρθενίας δὲ λόγον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου φέρεται περὶ μοναχῆς «οὐ πορεύσει εἰς βαλανεῖον ὑγιαίνουσα ἄνευ πάσης ἀνάγκης, οὐ μὴ βάψῃς ὅλον τὸ σῶμά σου εἰς ὕδωρ ὅτι ἁγία Κυρίου...μόνον τὸ πρόσωπόν σου νίψαι καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας»⁶. Κατὰ Θεόδωρον τὸν Στουδίτην ἡ εἴσοδος εἰς τὸν παράδεισον ἐτοιμάζεται ἡμῖν δι' ἐγκρατείας, ἀποχῆς κρεωφαγιῶν, οἰνοποσιῶν καὶ λουτρισματῶν⁷, Νικόλαος δ' ὁ Γραμματικὸς ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθέντι τυπικῷ τῆς Μ. Λαύρας παραγγέλλει εἰς τοὺς μοναχοὺς «χαμενεῖν καὶ ξηροκοιτεῖν καὶ ἀλουσίαν ἔχειν»⁸, τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην ἠκολούθουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι, καὶ μάλιστα ἀσκηταί, τοὺς ὁποίους ἐχαρακτῆριζε τὸ ἀψχηρὸν τῆς κόμης καὶ ἡ δι' ὅλου τοῦ βίου ἀλουσία⁹.

ΔΗΜΟΣΙΑ, ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

Τὰ λουτρά κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦσαν ἡ δημόσια ὑπὸ τοῦ δημοσίου ἢ γενναιοδῶρων πολιτῶν, χάριν τοῦ λαοῦ, ἰδρυόμενα καὶ συντηρούμενα, ἢ ἰδιωτικὰ ἢ καὶ μοναστηριακὰ ἐν τοῖς περιβάλλουσιν μονῶν ἢ καὶ ἐκτὸς αὐτῶν ἰδρυόμενα πρὸς λουῖσιν τῶν μοναχῶν ἢ τῶν ἐν τοῖς ξενῶσι

¹ Hesselting - Pernot, "Ενθ' ἂν. IV. 9.

² Τὴν ἀλουσίαν τῶν κατοίκων τῆς Κέας τονίζει διὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιχαήλ ὁ Χωνιάτης εἰς τὸ ποίημά του Θεανῶ τόμ. 2.386.388.

³ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον (Migne, P.G. 36. 575 B).

⁴ Χρυσόστομος, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία ΙΗ'. (Migne, P.G. 60. 147).

⁵ Παλλαδίου, Βίος Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου (Migne, P.G. 47.20), Χρυσόστομος, Ὅτε ἀπήει ἐν τῇ ἐξορίᾳ (Migne, P.G. 52.437).

⁶ Ἀθανασίου, Περὶ παρθενίας (Migne, P.G. 28. 264).

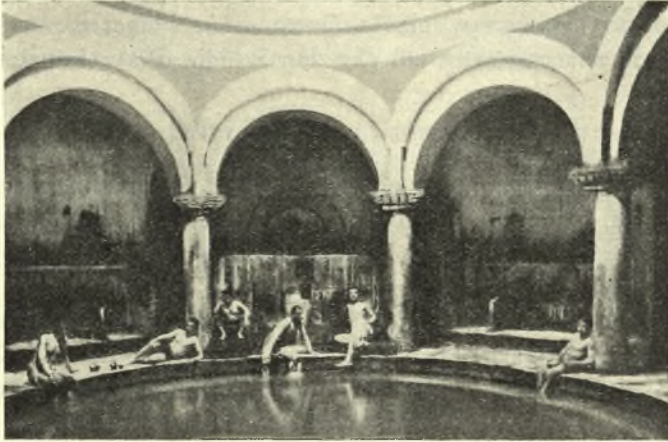
⁷ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Λόγος Α'. (Migne, P.G. 99. 689 B).

⁸ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σ. 57.

⁹ Παλλαδίου Ἐλενουπόλεως, Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία, (Migne, P.G. 34. 1009 B). Περὶ τῆς ἀποχῆς τῶν λουτρῶν ἐκ μέρους τῶν ἀσκητῶν βλ. τὰ σημειούμενα ἐν τῷ λεξικῷ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Cabrol ἐν λ. bains σ. 87-89. Πβ. καὶ D. Hesselting, Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς σ. 95 (Ἑλλην. μεταφράσεως).

τῶν μονῶν ἀσθενῶν¹. Οὐ μόνον δὲ παρὰ μονάς, ἀλλὰ καὶ παρὰ βασιλικὰς καὶ ναοὺς γνωρίζομεν ὅτι ἐκτίζοντο λουτρά².

Τὰ πρῶτα ἐκαλοῦντο δημόσια ἢ δημόσια λουτρά³, τὰ δὲ δευτέρα ἰδιωτικὰ⁴ ἢ πριβάτα⁵.

Εἰκ. 1. Τὸ ἐσωτερικὸν δημοσίου λουτροῦ τῆς Προύσης, γνησίας Βυζαντινῆς τέχνης.
(K. Klinghardt, Türkische Bäder σ. 68).

¹ Ἀναφέρονται δὲ πολλὰ τοιαῦτα δημόσια λουτρά οὐ μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ⁶ καὶ Ἀντιοχείᾳ, πρὸς δὲ καὶ ἐν Γάζῃ⁷

¹ Τὰς σχετικὰς μαρτυρίας βλ. ἐν Ὁρλάνδου, Μοναστηριακῆ ἀρχιτεκτονικῆ σ. 58. 59. Τὰ μοναστηριακὰ λουτρά οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς δημοσίαν παρείχοντο χρῆσιν, μίαν τῶν προσόδων τῆς μονῆς ἀποτελοῦντα. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος (Ἑλληνικά 1. 306. 8).

² Εὐσεβίου, Βίος Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως 459, Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. Ε'. κεφ. Β'. (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 1. 131) Μιχ. Ψελλοῦ, Χρονογρ. κεφ. 31. Ἐπιθι καὶ L. de Beylié, L'habitation byzantine σ. 105.

³ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 192. 8, 234. 12, 235. 11, 243. 16, 244. 7, 276. 20, 282. 9, 322. 3, 339. 17, Θεοφάνους, Χρονογρ. 556. 10. Προκοπίου, Περὶ βανδαλ. πολέμων 13 Διήγησις τῶν θανάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου σ. 13. 16 (Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*). Παρ' ἀρχαίοις τὰ λουτρά ἦσαν δημόσια ἢ δημοσιεύοντα καὶ ἴδια.

⁴ Ποῦ κελεύεις, εἰς τὸ δημόσιον ἢ ἐν τῷ ἰδιωτικῷ; Πολυδεύκουσ, Ἐρμηνεῖματα καὶ καθημερινῆ ὁμιλίᾳ σ. 214 (Boucherie).

⁵ Τὸ πριβάτον ἀναφέρει ὁ Πρόχωρος ἐν τῷ βίῳ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος, Ἐξάβιβλ. 2 τίτλ. 4 § 23.

⁶ Zach. v. Lingenthal, Justiniani imperatoris quae vocantur novellae 1. 545.

⁷ Χορικίου, Εἰς Ἀρήτιον Δούκα καὶ Στέφανον Ἄρχοντα 63. 13 (Förster-Richtsteig) καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Προκοπίῳ 128. 2. I. Μαλάλα, Χρονογρ. 423. 4.

καὶ ἐν Καισαρείᾳ καὶ Μωκρησῶ τῆς Καππαδοκίας¹, ἐν Παλμύρα², ἐν τῷ χωρίῳ Δαρὰς τῆς Μεσοποταμίας³, ἐν Ἀθήναις⁴ καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

Ἐκτιζε δὲ ταῦτα οὐ μόνον τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ ἰδιῶται, καὶ δὴ καὶ ἱεράρχαι, εἰς τὴν ὑγιεῖαν καὶ καθαριότητα τῶν πολιτῶν ἀποβλέποντες. Οὕτως ὁ Κύρου Θεοδώρητος λέγει περὶ ἑαυτοῦ· πολλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσόδου εἰς τὰ δημόσια ἀνηλώσαμεν οἰκοδομήματα στοὰς ἐγείροντες καὶ λουτρὰ καὶ γεφύρας κατασκευάζοντες καὶ τῶν κοινῶν τῶν ἄλλων ἐπιμελούμενοι»⁵.

ΠΟΥ ΕΚΤΙΖΟΝΤΟ ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Τὰ δημόσια λουτρὰ ἔκτιζον οἱ Βυζαντινοὶ εἰς κεντρικὰ τῆς πόλεως μέρη, τὰ δ' ἰδιωτικά, κυρίως εἰς τὰς οἰκίας των οἱ πλούσιοι, οἵτινες ἐφιλοδόξουν, πλὴν τῶν χρυσῶν ὀρόφων καὶ τῶν ὄρραιων κήπων των καὶ τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν σκευῶν των νὰ ἐπιδεικνύωσι⁶ καὶ τὴν πολυτέλειαν τῶν λουτρῶν των. Ἦτο δ' ἡ θέσις αὐτῶν εἴτε ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς οἰκίας, εἴτε μεταξὺ τερπνῶν δωματίων⁷ εἴτε, ἐνίοτε, καὶ ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ οἴκου, τοῦ ἀέρος, ὅποτε διὰ σωλήνων ἀνήρχετο τὸ πρὸς λουσίην ὕδωρ⁸, εἴτε τέλος καὶ ἐν μέσῳ κήπων⁹.

Ἐπειδὴ δ' ἡ κτίσις ἢ καὶ ἡ γειννίασις ἐνὸς λουτροῦ δὲν ἦτο καὶ εὐχάριστος διὰ τοὺς γείτονας, διὰ τοῦτο καὶ οἱ νόμοι ἐκανόνιζον τὰ κατ' αὐτό. Δὲν ἐπετρέπετο π. χ. ὁ ἔχων τὴν χρησικαρπῖαν οἰκίαν νὰ ἐκμισθοῖ πρὸς δημοσίαν χρῆσιν τὸ λουτρόν, τὸ ὅποιον ὁ κύριος αὐτῆς εἶχε κτίσει δι' ἰδίαν χρῆσιν¹⁰, οὐδὲ ὁ τὴν χρῆσιν πάλιν δοθέντος οἴκου ἔχων νὰ κτίζῃ ἐν αὐτῷ

¹ Χορικίου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ 114. 14, Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων 5.4.

² I. Μαλάλα, Χρονογρ. 426. 2.

³ Χρονικὸν Πασχάλιον 609. 2, Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστοριῶν 1. 630. 15.

⁴ Ἐν Ἀθήναις, πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας, ὑπῆρχον τέσσαρα δημόσια λουτρὰ. Δ. Καμπούρογλου, Οἱ Χαλκοκονδύλαι σ. 38 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι σ. 115.

⁵ Θεοδώρητου Κύρου, Ἐπιστολὴ 79 (Migne, P.G. 83. 1256).

⁶ Περὶ τούτου ὠμίλησεν ὁ Ἀμασειᾶς Ἀστέριος, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας (Migne, P.G. 40. 209 B) καὶ ἐπανειλημμένως ὁ Χρυσόστομος (Migne, P. G. 53. 275 - 276, 54. 415, 55. 240, 249, 57. 208, 58. 608, 60. 146), ὅστις μετὰ παραλόγου ἀναφωνεῖ, «καὶ ἀγορὰς μὲν καὶ βαλανεῖα ποιοῦσι πολλοί, ἐκκλησίας δὲ οὐχί» (Migne, P.G. 60. 146). Ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὑπῆρχον πολυτελεῖα λουτρὰ, περὶ τούτου ἔχομεν ἐπανειλημμένας μνείας.

⁷ Πανδέκται 7. 1. 13. 7.

⁸ Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν 186. 19 (ἐκδ. Βόνν).

⁹ Ὡς ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοῦ Χούμνου καὶ Μετοχίτου, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Εὐθύμιος Μαλλάκης μητροπολίτης νέων Πατρῶν, Ἐπετηρ. Παρνασσοῦ 7.17, R. Guillard, Le palais de Théodore Métochite ἐν Revue des études Grecques 35.90 καὶ ἐν τῷ ἔπει δὲ τοῦ Διγενοῦς Ἀκριτά ἀναφέρεται κτίσις λουτροῦ μέσα σ' τὸ μεσοκίπιν στήλ. 1277 (ἐκδ. Μηλιαράκη).

¹⁰ Πανδέκται 7. 1. 13. 7.

λουτρὸν παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ οἰκοδεσπότη¹. Τοῦναντίον ἐπετρέπετο ὑπὲρ τὸ λουτρὸν νὰ κτίζῃ τις διαμέρισμα μὴ ὑπερβαῖνον τὸ κανονικὸν ὕψος², ὁμοίως δὲ καὶ λουτρῶνα κατὰ μῆκος κοινοῦ τοίχου, καίτοι, φυσικά, ὁ τοῖχος οὗτος προσελάμβανεν ὑγρασίαν³.

Οὐ μόνον δ' εἰς τὰς πόλεις, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ προάστια συναντῶμεν συχνὰ λουτρά, παρὰ τὰς ἐπαύλεις τῶν πλουσίων καὶ ἀρχόντων⁴, δὲν εἶναι δὲ σπανία ἢ μνεῖα αὐτῶν καὶ παρὰ ξενοδοχεῖα, πρὸς θεραπείαν τῶν ἐν αὐτοῖς καταλυόντων⁵.

Ἄφ' οὗ δὲ τὸ λουτρὸν ἐθεωρεῖτο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα πόλεως πολιτισμένης καὶ εὐδαίμονος, φυσικὸν ἦτο καὶ τὰ ἐγκαίνια ἑνὸς νέου λουτροῦ νὰ ἔκαμνον ἐντύπωσιν καὶ τὸ γεγονὸς νὰ ἐπανηγυρίζετο. Ὅντως δὲ γνωρίζομεν ὅτι ἐγίνοντο μεγαλοπρεπῆ τὰ ἐγκαίνια λουτρῶν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων⁶, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν, ὁπότε, ὡς καὶ κατὰ τὰς πομπὰς καὶ θριάμβους, οἱ πολῖται, χάριν στολισμοῦ, ἐξέθετον καὶ ἐπεδεικνυον τὰ πολυτίμα τῶν σκεύη καὶ τοὺς τάπητας⁷.

ΟΝΟΜΑΣΙΑΙ ΛΟΥΤΡΟΥ

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ λουτρὸν, οὕτω κοινότερον λεγόμενον, ἔκαλεῖτο, καὶ λου(σ)μα⁸, καί, κατὰ τὴν ἀρχαίαν χρῆσιν, βαλανεῖον⁹, ἐν τοῖς μεταγενεστέροις δὲ ποιήμασι καὶ βαλανεῖον¹⁰. Ἐπ' ἴσης

¹ Βασιλικά βιβλ. 16 τίτλ. 1. 13.

² Πβ. Ἰουστινιάνειον κώδικα 8. 10. 1 (Krüger).

³ Πανδέκται 8. 2. 19.

⁴ Χρυσοστόμου, Περὶ μετανοίας (Migne, P. G. 60 - 731), Ἰουλιανοῦ, Ἐπιστ. 4. σ. 13. 9 (ἔκδ. Bidez).

⁵ Χορικίου, Περὶ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων § 126 (σ. 373. 9 ἔκδ. Förster - Richtsteig).

⁶ Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 526.

⁷ Βασιλικά βιβλ. 13 τίτλ. 1. 3.

⁸ Διὰ τὰ λου(σ)ματα βλ. Μ. Γεδεών, Ἐορτολόγιον Κωνσταντινουπόλιτου προσκυνητοῦ σ. 200 ἔξ.

⁹ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9 σ. 263. 4, Χρυσοστόμου, Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων (Migne, P. G. 51. 146), Προκοπίου, Περὶ Βανδαλ. πολέμ. 13, Ἐφραίμ, Χρον. 1226, Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 402. 4, Προφήτου Δανιήλ, Ὀνειροκρ. στίχ. 71, Βαλασαμῶν εἰς τὸν ις'. κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 344) καὶ εἰς τὸν ιζ'. κανόνα τῆς ἐν Νικαίᾳ Α'. οἴκου. συνόδου (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύντ. 2. 153, Delahaye, Deux Typica 125, Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ 59 καὶ πολλαχοῦ ἄλλαχοῦ.

¹⁰ Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου στίχ. 161 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σελ. 253).

ἐλέγετο και λοετρόν¹, ὃν τύπον συχνά εἰς τὰ κείμενα ἀπαντῶμεν και ὅστις ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς λουτρόν. Τὸν τύπον βαλανάριον (balnearium) συναντῶμεν ἐν παπύροις τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνος², παρὰ Μαλάλα δὲ φέρεται και τὸ βανιάριον³. Ἐπ' ἴσης αἱ θερμαὶ ἱαματικαὶ πηγαί, ἀλλὰ και τὰ λουτρά, ἐν οἷς ἐγένετο χρῆσις θερμοῦ ὕδατος, ἐκαλοῦντο τὰ θερμά⁴ ἢ τὰ θέρμα⁵ ἢ τὰ θερμιά⁶.

Ὁ Χρυσόστομος, ψέγων τὴν ματαιοδοξίαν τῶν συγχρόνων του, λέγει: «Ἰδοὺ και ἐτέρας ἀνοίας εἶδος τὸ περιτιθέσθαι τὰς προσηγορίας αὐτῶν οἰκοδομήμασι και ἀγροῖς και λουτροῖς⁷. Ὀντως δέ, ὡς ἐκ τῶν Πατρῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ και ἐξ ἄλλων πηγῶν μανθάνομεν, πολλὰ ἐν τε Κωνσταντινουπόλει και ἐν ἄλλαις πόλεσι τοῦ κράτους ὑπῆρχον λουτρά φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτοῦ ἢ ἀνακαινιστοῦ ἢ και ἐκείνου, οὐτινος οἴκημα ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις ἐχρησιμοποιήθη ὡς λουτρόν.

Ὀπως ἔχομεν ἐν Ἀντιοχείᾳ λουτρόν ὑπὸ Σεβήρου κτισθὲν Σεβήρειον καλούμενον, και ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ τὸν Σεβήρον ἢ Ἀλέξανδρον ἢ τὰ Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος ἀνεγερθὲν βαλανεῖον⁸. Γνωστὰ ἐπ' ἴσης ἦσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ λουτρά τῶν Ἀνθεμίου και Δαγισθέου⁹ ὡς και τὰ Οἰκονομίου¹⁰, τοῦ Πασχεντίου¹¹, πρὸς δὲ τὰ λούματα Ἀρεοβίνδου και Ἀρματίου¹².

¹ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 233, 141.7, 145.4, 195.11, Συντίπας 94. 20., Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 5. 11.255. Ὁ τύπος και ἐν τῷ ἱατροσοφῷ τοῦ Σταφιδᾶ (Legrand, Bibl. Gr. vulgaire 1. 220), ἐξέδωκε δὲ και ὁ Κ. Σάθας ἄκτον πακτωτικοῦ λουτροῦ (Μεσ. Βιβλ. 6. 624). Περί τοῦ τύπου λοετρόν βλ. Χατζιδάκι ΜΝΕ 2. 16.

² Eitrem - A mundsen, Papyri Osloenses fasc. II. 6.

³ Μαλάλα, Χρονογρ. 222. 19.

⁴ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1.64, Μαλάλα, Χρονογρ. 77.16, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra 27. 26). Κιννάμου, Ἰστορ. 294. 22, Προφήτου Δανιήλ, Ὀνειροκρ. Ε'. 157.

⁵ Ἐν Ἀντιοχείᾳ ὑπῆρχε δημόσιον λουτρόν θέρμα λεγόμενον (Μαλάλα, Χρονογρ. 293. 21) και νῦν δ' ἐτι ἐν Μυριοφύτῳ τῆς Θράκης θέρμα λέγονται τὰ λουτρά τῶν Ἐλευθερῶν. Περί τοῦ σημερινοῦ τύπου θέρμα βλ. ὅσα ἐγραψα ἐν τῇ μελέτῃ μου «γλωσσικά ἐκ Κύθου» ἐν Λεξικῷ. Ἀρχ. 6. σ. 271.

⁶ Πβ. τὴν μεσαιωνικὴν ὀνομασίαν τῆς γῆσου Κέας Θερμιά, νῦν Θερμιά, διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ὑπαρξίν θερμῶν λουτρῶν.

⁷ Χρυσόστομος, Ἐρημνεία εἰς τὸν ΜΗ'. ψαλμὸν (Migne, P.G. 55. 231).

⁸ Μαλάλα, Χρονογρ. 293.16, Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 260.

⁹ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 13. 16, 27. 27). Τὸ δημόσιον τοῦ Δαγισθέου ἤρχισε νὰ κτίσῃ ὁ Ἀναστάσιος και τὸ συνεπλήρωσεν ὁ Ἰουστινιανὸς (Μαλάλα, Χρονογρ. 435. 20).

¹⁰ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια 145. 6. Τὸ λουτρόν τοῦ Οἰκονομίου ἦτο ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἐκρημνίσθη δ' ἐπὶ Ἰωάννου Τζιμισκῆ Ἐνθ' ἀν.

¹¹ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca Sacra 11. 13).

¹² Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 238. 3. 17.

Καὶ ἐκ γυναικῶν δ' ἔχομεν ὀνομασμένα λουτρὰ π.χ. τὰ Μαρίας¹, τὰ Μαρίνης², τὰ Ὀλβίης³, τὰ Σμαράγδης⁴. Κατὰ παράλειψιν δὲ τῆς λέξεως θέρμαι μᾶς εἶναι γνωσταὶ αἱ Κωνσταντινιαναί, ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ἰδρυθεῖσαι⁵, αἱ μετέπειτα Θεοδοσιαναί, ἐκ τοῦ ἀνακαινίσαντος Θεοδοσίου τοῦ Β' ὀνομασθεῖσαι⁶, αἱ Εὐδοξιαναί ὑπὸ Εὐδοξίας τῆς συζύγου τοῦ Ἀρκαδίου κτισθεῖσαι, αἱ Ἀναστασιαναί καὶ Καρωσιαναί ἀπὸ τῶν δύο θυγατέρων τοῦ Οὐάλαντος Ἀναστασίας καὶ Καρώσης⁷ κτλ.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλοθεν ἐλάβανον τὰ λουτρὰ τὸ ὄνομά των. Οὕτω τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει λουτρὸν ὁ Ζεύξιππος, τὸ ὁποῖον λέγεται ὅτι ἔκτισεν ὁ Σεβῆρος, δι' ὃ καὶ Σεβῆρος ἔκαλεῖτο, λέγεται ὅτι ἐκλήθη οὕτω «κατὰ ὄνομα, ὅπερ εἶχεν ὁ τόπος», ἦτοι διότι ἐκτίσθη εἰς τὸ ἄλσος, ἔνθα ὁ Ἡρακλῆς ἐδάμασε τοὺς ἵππους τοῦ Διομήδους⁸, κατὰ δὲ τὸν Μαλάλαν, διότι ἐκεῖ ἴστατο χαλκῆ στήλη τοῦ Ἥλιου, ἧς κάτωθεν ἐπιγραφή ζευξίππω θεῶ⁹.

Ἄλλο γνωστὸν λουτρὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔκαλεῖτο Ἀχιλλεύς, ἐπειδὴ ἐγγὺς αὐτοῦ ὑπῆρχε βωμὸς Ἀΐαντος καὶ Ἀχιλλέως¹⁰, ἐν Ἀντιοχείᾳ δ' ὁ Δομετιανὸς ἔκτισε δημόσιον λουτρὸν λεγόμενον τῆς Μηδείας, διότι ἐν αὐτῷ ὑπῆρχε θαυμαστὸν ἄγαλμα τῆς Μηδείας¹¹. Ἐπὶ Μαρκιανοῦ γνωρίζομεν ὅτι ἐν Τριπόλει τῆς Φοινίκης ὑπὸ θεομηνίας παθούσης ἀνηγέρθη δημόσιον λουτρὸν Ἰκαρος ἐπικληθῆν, διότι ἐν αὐτῷ ὑπῆρχον δύο χαλκᾶ ἀγάλματα τὸν Ἰκαρον καὶ Δαίδαλον παριστάοντα¹². Ἀπὸ εἰκόνα δὲ Ἔρωτος

¹ Παλατ. Ἀνθολ. IX. 613 (Didot).

² Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 460. 15.

³ Μαλάλα, Χρονογρ. 397. 11.

⁴ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 277. 4.

⁵ Ψευδοκωδινού, Ἐνθ' ἄν. 67. 16. Κατὰ τὸν συγγραφέα τῶν πατρίων (138. 2) ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὴν Νέαν Ρώμην θαυμαστὴν τῷ κάλλει ἀπέδειξε κτίσας ἐμβόλους, λουτρὰ καὶ ἱεροὺς οἴκους.

⁶ Πασχάλιον Χρονικὸν 580. 19. Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 400.

⁷ Πασχάλιον Χρονικὸν 556. 10.

⁸ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 16. 1, 67. 14, 70. 17, 71. 2, 136. 18 βλ. καὶ Ζώσιμον βιβλ. 2 κεφ. 30 καὶ Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 259-261. Τὸ λουτρὸν Μωάμεθ τοῦ Β'. Tchoukour - Hammam πιστεύουσιν ὅτι ἰδρῦθη οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ζευξίππου καὶ ἐπὶ ἀναλόγου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου (L. de Beylié, L'habitation byzantine 103)

⁹ Μαλάλα, Χρονογρ. 291. 17.

¹⁰ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1. 7. 7. Τὸ λουτρὸν τοῦτο ἐκάθη τῷ 433, ἀνεκαινίσθη ὁμοῦ καὶ τὰ ἐγκαίνια του ἐγένοντο τῷ 443· Πασχάλιον Χρον. 582. 5, 583. 17, Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 526.

¹¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 282. 9.

¹² Μαλάλα, Χρονογρ. 367. 15.

ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος θὰ ὀνομάσθη καὶ τὸ ἐξ ἐπιγράμματος γνωστὸν ἡμῖν λουτρὸν ὃ Ἔρωσ ¹.

Πλὴν τῶν ἀγαλμάτων, ἅτινα ἐκόσμουσαν τὰ λουτρὰ καὶ ἄλλοι λόγοι συνετέλουν εἰς ὀνομασίαν αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς θερμομαινούσης π.χ. ἐσχάρας ἐκλήθησαν τὰ ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Σεβήρου ἀνεγεροθέντα Καμίνια, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς «λουτρὸν εὐμέγεθες καὶ ἀξιοθαύμαστον» ², διὰ τὸν αὐτὸν δὲ περίπου λόγον, ἦτοι διὰ τὴν χρῆσιν θερμοῦ ἀέρος καὶ ὕδατος φρονῶ ὅτι ὀνομάσθη ἐν τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ λουτρῶν, τὰ Θέρμα ³.

Τὰ δ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δημόσια λουτρὰ Ἰππος ⁴ καὶ Κάνθαρος ⁵ θὰ ἐκλήθησαν οὕτως ἀπὸ τῶν ἐμβλημάτων αὐτῶν, ὃ ἐν Κωνσταντινουπόλει Λίβανος ⁶ ἀπὸ τὰς ἀναθυμιάσεις τοῦ συνήθως ἐν αὐτῷ καιομένου λιβάνου, τὸ δ' ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ἰδρυθὲν Κάτοπτρον ⁷ ἀπὸ μέγα καὶ πολυτελὲς ἐν αὐτῷ ὑπάρχον κάτοπτρον ἢ ἀπὸ ἐντετοιχισμένα κάτοπτρα. Τὸ ὑπὸ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ κτισθὲν λουτρὸν φρονῶ ὅτι ὀνομάσθη Συγκλητικὸν ⁸ διὰ τὴν ὑπὸ συγκλητικῶν χρησιμοποιήσιν αὐτοῦ, διὰ τὸ μέγεθος δ' αὐτοῦ τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μέγα λουτρὸν ⁹ καὶ τέλος ἀπὸ τῆς τοποθεσίας, ἐνθα ἦσαν ἰδρυμένα τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ δημόσια λουτρὰ Ἀμπελικὸν ¹⁰ (παρ' ἀμπέλου) καὶ Λιβιανόν, ἅτε ἰδρυμένον, ὡς ὁ χρονογράφος λέγει, «ἐν τῇ περιοχῇ κυρίας, Λιβίας καλουμένης» ¹¹. Τέλος τὸ λουτρὸν Ζεύξιππος, κατὰ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον, «Νουμέρων ἔσχε τὴν κλῆσιν εἰσέπειτα», διότι πιθανῶς ἐν αὐτῷ ἐλούοντο ἀμισθὶ τὰ Νούμερα, οἱ φρουροῦντες δῆλα δὴ ἐν τοῖς ἀνακτόροις στρατιῶται ¹².

¹ Παλατ. Ἀνθολ. IX. 626 (Didot).

² Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 136. 18.

³ Μαλάλα, Χρονογρ. 293. 21.

⁴ Παλατ. Ἀνθολ. IX. 628 (Didot), Μαλάλα, Χρονογρ. 192. 8.

⁵ Ἰουστινιανού, Νεαρ. 96 § 15. Τὸ ἀπέναντι τοῦ Κανθάρου λουτρὸν ἐκαλεῖτο Ἀντικάνθαρος.

⁶ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραιμέως, *Varia Graeca sacra* 27. 26). Ὁ Λίβανος εἶναι τὸ λουτρὸν τῶν Ἀνθεμίου.

⁷ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 2. 145. 4. Ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ λουτροῦ ἐν τῷ κατὰ Καλλιμάχον καὶ Χρυσορρόην ἐρωτικῷ δράματι στίχ. 304. 305 λέγεται

ἀντι δὲ τῶν πολυτελῶν ὀρθομαρμαρωμάτων
εἶχεν καθίρπτας τὸ λουτρὸν καὶ τὰς ἀρμόσεις τούτων.

⁸ Μαλάλα, Χρονογρ. 308. 4.

⁹ Ψευδοκωδινού, Ἐνθ' ἄν. 269. 18.

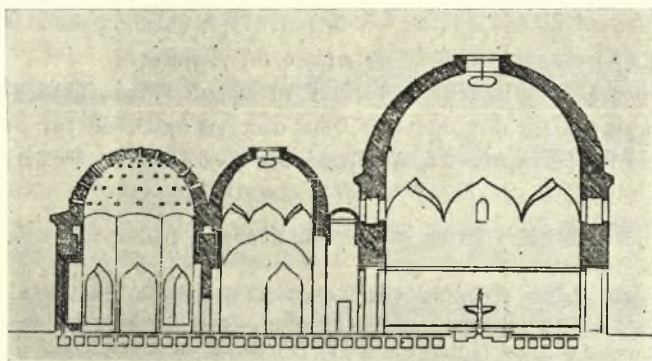
¹⁰ Μαλάλα, Χρονογρ. 222. 19.

¹¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 295. 2.

¹² Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Δ'. 260.

ΤΟ ΛΟΥΤΡΟΝ ΩΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Ἰδέαν τῶν Βυζαντινῶν λουτρῶν, ὡς οἰκοδομημάτων, πλὴν τῶν ἐν ἔρειπίοις νῦν σφραζομένων μοναστηριακῶν¹, δύναται τις νὰ λάβῃ μελετῶν τὰ μεταγενέστερα Ρωμαϊκὰ λουτρά, καὶ μάλιστα τὰς μικρὰς θέρμας, τῶν ὁποίων κατὰ τὰ κύρια σημεῖα εἶναι ἀντίγραφα², πρὸς δὲ καὶ τὰ Τουρκικὰ, ἅτινα

Εἰκ. 2. Τομή κατὰ μῆκος τοῦ ἐν Κων/πόλει λουτροῦ τοῦ Μωάμεθ.
(Texier, Architecture byzantine).

ἢ εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ Βυζαντινὰ κατασχεθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων³ ἢ ἐκτίσθησαν κατὰ Βυζαντινὰ πρότυπα, κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα χρόνους, καὶ ὑπὸ Βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων⁴.

¹ Κατόψεις καὶ ἀναπαραστάσεις αὐτῶν βλέπε ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σ. 60. 61. 62. 64.

² Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετενεγκὼν τὴν ἔδραν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκτίσεν οἰκίας, ἐμβόλους καὶ λουτρά, κατὰ τὰ Ρωμαϊκὰ βεβαίως πρότυπα Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 138. 2. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μαλάλα (Χρον. 279. 2) ἐν Ἀντιοχείᾳ παλαιότερον, ἐπὶ Ἀδριανοῦ, πολλοὶ συγκλητικοὶ ἐκτίσαν οἴκους καὶ λουτρά.

³ Κατὰ πληροφориάν, ἣν μοι παρέχει ὁ φίλος κ. Σοφοκλῆς Χουδαβερδόγλους-Θεόδοτος, ἐν λουτρῷ Τουρκικῷ τῆς Χαλκηδόνος, κατὰ πάντα ὁμοίῳ πρὸς τὰ λοιπὰ Τουρκικὰ λουτρά, ὑπάρχει Τουρκικὴ ἐπιγραφή πιστοποιούσα δι τούτου ἦτο Βυζαντινόν. Περί τῶν Τουρκικῶν λουτρῶν ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἐπόψεως βλ. Karl Klinghardt, Türkische Bäder.

⁴ Τὸ πρῶτον Τουρκικὸν λουτρὸν τὸ κτισθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ διαταγὴν τοῦ Πορθητοῦ τῷ 1460 εἶναι τὸ Saraman hammam. Ὁ ἀρχιτέκτων τούτου ἦτο ὁ Ἕλλην Χριστόδουλος Μανρογένυ, Les bains orientaux σελ. 44. βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα Β. Ζ. 30. 181. Ὡς δ' οἱ Τούρκοι ἐκτίσαν τὰ πρῶτα λουτρά των δι' Ἑλλήνων τεχνιτῶν καὶ κατὰ Βυζαντινὰ πρότυπα, οὕτω καὶ εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἀβάρων ἐπὶ Τιβερίου, τοῦ προκατόχου τοῦ Μαυ-

Ὁ Γαληνὸς ἤδη ἀναφέρει τρία διαμερίσματα ἢ οἴκους τοῦ λουτροῦ, τὸν πρῶτον, τὸν μέσον καὶ τὸν τρίτον οἶκον¹, τὸν ὁποῖον ἐσώτατον μὲν καλοῦσι τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα²: ἄλλα δὲ ἐνδότερον θόλον³. Ἀντιστοιχοῦσι δ' οὗτοι κατὰ σειρὰν πρὸς τὴν τῶν Ρωμαίων *cellam frigidariam* ἢ *frigidarium*, *cellam tepidariam* ἢ *tepidarium* καὶ *cellam caldariam* ἢ *caldarium*. Εἶχε δὲ τὸ λουτρὸν καὶ δεξαμενὴν εἴτε θερμοῦ εἴτε καὶ ψυχροῦ ὕδατος, ἐν ἣ ἠδύνατο νὰ κολυμβῶσιν οἱ λουόμενοι, καὶ ἦτις ἐκαλεῖτο κολυμβήθρα⁴ ἢ κόλυμβος⁵ ἢ δεξαμενὴ⁶, σαφῶς διαστελλομένη τῆς πύελου ἢ ἐμβάσεως, περὶ ἧς κατωτέρω θὰ γίνῃ λόγος.

Ὁ χώρος δ' ἐν ᾧ ἐλούοντο, ὡς καὶ τὰ ἀρχαία πυριατήρια, εἶχε σχῆμα θολωτὸν μὲ τροῦλλον καὶ ὀμφαλόν⁷, δι' ὃ συχνὰ ὀμφιλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς διὰ τὸν ἕξω ἢ ἐξώτερον θόλον ἢ διὰ τὸν ἐνδότερον θόλον⁸ ἢ καὶ

ρικίου, ἐξήτησεν ἄνδρας τεχνίτας χειρωνακτας αὐτῷ σταλῆναι πρὸς βαλανεῖον κτίσιν· Ἐφραΐμ, Χρονικ. στίχ. 1225 ἔξ.

¹ Γαληνοῦ 10.723· τὸν μέσον οἶκον ἀναφέρει βραδύτερον καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς 2.511 (Puschmann) καλοῦσι δὲ τοῦτον τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια *χλιαροψύχριον* (Corpus Glossar. Latino-rum 2.477.26), αἶψα τὸν πρῶτον καὶ ψυχρολοῦσιον καλοῦσι (Glotta 14.231). Τὸ *caldarium* ἐκαλεῖτο ζεστόν ἢ θερμόν (Δημ. Πεπαγωμένον, Ἱερακοσόφιον 1). Τὸ ψυχρολοῦσιον εἶναι τὸ καὶ ἄλλως κρύον καλούμενον, ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ σημερινὴ δημώδης παροιμ. φρ. «ἔμεινε 'ς τὰ κρύα τοῦ λουτροῦ» ἐπὶ τοῦ μὴ ἐπιτυχόντος ὀτι ἐπεδίωκε, διότι ὁ μένων εἰς τὰ κρύα τοῦ λουτροῦ καὶ μὴ προχωρῶν μέχρι τοῦ θερμοῦ χώρου, δὲν προφθάνει νὰ λουσθῇ. Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος 1928 σ. 369). Βλ. καὶ Pauly-Wissowa, RE. ἐν λ. Bäder στήλ. 2257 καὶ Daremberg - Saglio λεξικ. ἐν λ. balneum σ. 654.

² L. Deubner, Kosmas und Damian 135.25.

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 555.7.

⁴ Γαληνοῦ, Μέθοδ. ἱατρ. 7.6 (τόμ. 10 σελ. 473), Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 2.145.6, Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα 215.216, Μιχαήλ Ψελλοῦ, Χρονογρ. κεφ. 26 (41.15 Σάθα) καὶ τοῦ αὐτοῦ, Τῷ πατριάρχει κύρ Μιχαήλ (Μεσ. Βιβλ. 5.288).

⁵ Ἀθλησις τῆς ἁγίας Βαρβάρας (Migne, P.G. 116.305 B), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 554.10.17. Περὶ κολυμβήθρας καὶ κολύμβου βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg - Saglio ἐν λ. balneum σ. 653.

⁶ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1.64, Ἀλέξανδρ. Τραλλιανοῦ Α'. 363.377, 553, 587, 615 καὶ 2.467 (ἔκδ. Puschmann), Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιεύου, Ἱατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α'. (Ideler, Physici et medici Graeci minores 1.19.18) Ὁρειβασίου, Περὶ λουτρῶν γλυκέων δυνάμειος 10¹.4. Τὴν δεξαμενὴν ταύτην τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα καλοῦσι νεροφόρον L. Deubner, Kosmas und Damian σ. 136.1.

⁷ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 316 (Sp. Lambros, les Romains Grecs σελ. 14). Ὅρα καὶ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 61.63. Ὁ ὀμφαλὸς ὑπὸ τῶν Ποντιῶν καλεῖται φεγγίδι.

⁸ Ἀλέξ. Τραλλιανὸς 1.363. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 555.7.14.

διὰ τοὺς θόλους,¹ διότι πολλάκις οὗτοι ἠδύνατο νὰ εἶναι περισσότεροι, φθάνοντες μέχρι τῶν δώδεκα, ἵνα ἕκαστος αὐτῶν χρησιμοποιοῖται κατὰ ἓνα μῆνα τοῦ ἔτους².

Ἐκτὸς δὲ τοῦ κυρίου χώρου πρὸς λοῦσιν ὑπῆρχον καὶ τὰ παράπτεια, ἧτοι πλάγια διαμερίσματα ὀδηγοῦντα εἰς τὰ ἀποδυτὰ ἢ ἀπόδυτρα, ἐνθα οἱ λουόμενοι ἀπεδύοντο καὶ οἱ ὑπηρέται ἢ εἰδικοί ὑπάλληλοι ἐφύλαττον τὰ φορέματά των³, πρὸς δὲ καὶ ἀποχωρητήριον, εἰς ὃ ἀπεχώρουν οἱ λουόμενοι πρὶν ἢ λουσοῦν⁴. Ἐκ φράσεων δὲ οἷαι αἱ «ἀνιόντες δὲ ἀπὸ τοῦ βαλαλείου», «ἀνελθὼν δὲ ἀπὸ τοῦ λουτροῦ»⁵, «ἀνέρχουσαι ἐν τῷ ἀποδυτῷ»⁶ δέον νὰ δεχθῶμεν, ὡς ἄλλως τε εἶναι καὶ ἀληθές, ὅτι εἰς τὰ Βυζαντινὰ λουτρά ὑπῆρχε καὶ δεύτερον πάτωμα, εἰς ὃ ἀνερχόμενοι οἱ λουόμενοι ἀνεπαύοντο, διάφορα, ἐνίοτε, τονωτικὰ ποτὰ πίνοντες.

Ἦσαν δὲ τὰ θυροφύλλα τῆς ἑξωτερικῆς θύρας τοῦ λουτροῦ ξύλινα, κάποτε, κατὰ τὰ ἐπύλλια, καὶ ἐκ πολυτίμου ξύλου⁷, αἱ δ' ἐνδότεια θύρα ἀπετελοῦντο ἀπὸ παραπέτασμα, βηλόθυρον⁸. Οὐδ' ἔλειπεν εἰς τὰ μεγάλα λουτρά ἢ πολυτελῆς ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων, τὰ ψηφιδωτά, αἱ κομψαὶ κορνιζώσεις, ἐφ' ὧν διάφορα φυτὰ καὶ ἀμπέλου φύλλα⁹, τὰ διάφορα κάτοπτρα¹⁰ καὶ οἱ ποικίλοι κίονες, εἰς τὰ ἐπιφανέστερα δ' αὐτῶν καὶ διάφορα εἰς τὰ πρόπυλα ἀγάλματα καὶ ἔξωθεν μετακομιζόμενα, ὡς συνέβη μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Περσέως καὶ τῆς Ἀνδρομέδας, τὰ τοποθετηθέντα ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἰς τὰς Κωνσταντινιανὰς θέσας¹¹.

¹ Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. θόλος. Διὰ τοὺς θόλους τῶν Ρωμαϊκῶν λουτρῶν βλ. Marquardt - Mommsen, Das Privatleben der Römer 1.283.

² Δώδεκα στοᾶς ἀναφέρεται ὅτι εἶχε τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει λουτρὸν τοῦ Οἰκονόμου «κατὰ τῶν δώδεκα μηνῶν τὰς κρᾶσεις» (Ψευδοκωδικοῦ, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 145.6). Λουτρά μὲ δώδεκα θόλους ἐν Γορτύνη τῆς Κρήτης ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Β'. κτισθέντα ἀναφέρει ὁ Μαλάλας (Χρονογρ. 359. 19) «ἰδιαίοντα θόλια ἰβ'. καὶ ἐν ἑκάστῳ μηνί μία διοίκησις θόλων παρεῖχε».

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 553. 15, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγησις 194. 8.

⁴ Πολυδεύκου, Ἑρμηνεύματα 215 (Boucherie).

⁵ Ἀλεξ. Τραλλιανοῦ Α'. 363, 2. 369.

⁶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 556. 7.

⁷ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 336. Ἄλλοτε ἢ θύρα ἦτο μονόφυλλος π. χ. ἢ εἰς τὰ ἄνω ἀποδυτὰ εἰσάγουσα, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 554. 3.

⁸ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 338.

⁹ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 321.

¹⁰ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 305.

¹¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 321. 12, Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 400. Κατὰ τὸν Χορίκιον, Σπαρτιάτης (223. 19, Förster-Richtsteig) τὸ ἄγαλμα εἶναι «εἰς εὐπρέπειαν ἀγορᾶς ἢ λουτροῦ ἢ σκηπῆς ἐγκαλλώπισμα».

‘Ὡς δ’ εἰς τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρὰ ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τοίχων διάφοροι εἰκό-
νες παριστάνουσαι σκηναὶς θεάτρου καὶ παλαίστρας, συχνότερον δὲ θεοὺς καὶ
ζῶα θαλάσσια ¹, οὕτω καὶ ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς συχναὶ ἦσαν αἱ ἐντοίχιοι
εἰκόνας ἢ τοὺς βασιλεῖς παριστῶσαι ² ἢ πτηνὰ ³ ἢ φυτὰ, καρποὺς καὶ ἄνθη
ἢ τοπεῖα διάφορα ἢ εἰκόνας ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας ἢ προσωποποιήσεις
ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν ⁴ ἢ εἰκόνας σοφῶν, ποιητῶν, ρητόρων ⁵, ὡς ἐν τῷ
Ζευξίπῳ, ἢ τέλος καὶ αὐτοὺς τοὺς λουομένους εἰς διαφόρους στάσεις ⁶.

Τέλος εἰς διάφορα σημεῖα τῶν Βυζαντινῶν λουτρῶν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τις
ἐγγεγραμμένους σταυροὺς ἢ καὶ ἐξωγραφημένας ἁγίας εἰκόνας ⁷.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει, πέραξ τοῦ λουτροῦ τοῦ Ζευξίππου, πιθανώτατα
δὲ καὶ πέραξ ἄλλων μεγάλων λουτρῶν, ἠπῆρχε τετράγωνον περίστυον, ἐν ᾧ
ὑπῆρχον ἐργαστήρια πωλοῦντα τὰ πρὸς λουσίην ἀναγκαῖα καὶ πληρώνοντα
ἐνοίκιον, δι’ οὗ ἐξησφαλιζέτο ὁ φωτισμὸς τῶν λουτρῶν ⁸.

Ὅσον δ’ ἀφορᾷ εἰς τὸ μέγεθος τῶν Βυζαντινῶν λουτρῶν, λέγομεν ὅτι
τοῦτο, εἰς τὰς μεγαλοπόλεις, ἦτο σημαντικόν· τὸ λουτρόν π.χ. Καμίνια, τὸ
κτισθὲν ἐπὶ Σεβήρου ἔξω τῆς πόλεως, εἶχε, κατὰ τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντι-
νουπόλεως, ὑπερβολὴν μεγέθους, ὥστε καθ’ ἑκάστην νὰ δύνανται νὰ λούων-
ται ἐν αὐτῷ δισχίλια ἄτομα ⁹, τὰς Κωνσταντινιανὰς θέρμας χαρακτηρίζει
ὁ Σωζομενὸς (ἐκκλ. ἱστορ. 8.21.3) ὡς πολυχώρητον λουτρόν, ὁ Λιβάνιος εἶπε
διὰ τὰ λουτρὰ τῆς Νικομηδείας «λουτρῶν μεγέθη εἶδον μὲν, δηλῶσαι δὲ οὐκ
ἂν δυναίμην» ¹⁰, κατὰ δὲ τὸν Ἄραβα χρονογράφον Ἰβν Χαρδαδβέχ ἐν
Δορυλαίῳ οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες παρ’ ὑπάρχουσιν θεριμὴν πηγὴν γλυ-
κέος ὕδατος κατεσκεύασαν διὰ τὸν στρατόν των ἐπὶ τὰ λουτρὰ, ὧν ἕκαστον
ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ χιλίους ἄνδρας καὶ ἔνθα τὸ ὕδωρ ἀνήρχετο μέχρι τοῦ
ὑψους στήθους ἀνδρός ¹¹.

Ταῦτα διὰ τὰ ἀπλᾶ λουτρὰ ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τῆς δημοκρατίας
εἰς τὰς Ρωμαϊκὰς χώρας τὰ διαμερίσματα τῶν λουτρῶν ἦσαν διπλᾶ, τὰ μὲν

¹ Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg - Saglio ἐν λ. balneum σ. 662.

² Ψευδοκωδινού. Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1. 71. 1.

³ Διγενῆς στίχ. 102 (ἐκδ. Μηλιαράκη).

⁴ Ὅρα P. Friedländer, Johannes von Gaza und Paulus Silentarius, Ἐκφρασις
τοῦ κοσμικοῦ πίνακος τοῦ ὄντιος ἐν τῷ χειμῶνι λουτρῶν.

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 370. 90, Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις Α'. 260.

⁶ Εὔσταθίου Μακροβολίτου, Τὰ καθ’ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν 4. 10, Ἀθλησις
τῆς ἁγίας Βαρβάρας (Migne, P.G. 116. 305 B).

⁷ Παχυμέρους, Ἱστορία Μιχαὴλ 258. 6. Βλ. καὶ Σπ. Ζαβιτζιάνου, Περὶ νησί-
ματος σ. 80.

⁸ Cod. Theodos. ββλ. XV τίτλ. 1.

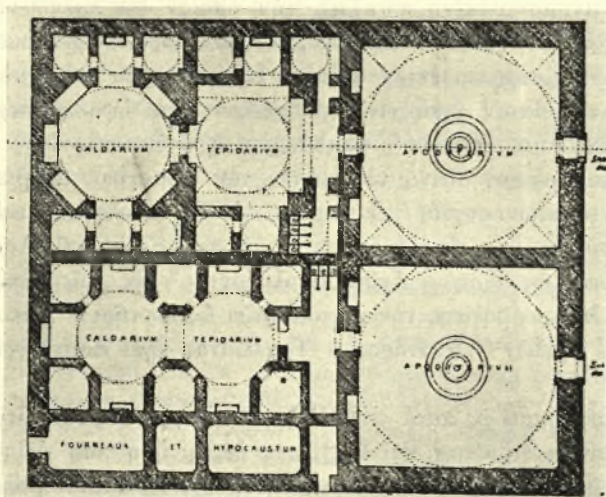
⁹ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1. 39.

¹⁰ Λιβάνιου, Μονωδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ 7 (τόμ. 4. 333. 12, Förster).

¹¹ H. Gelzer, Die Genesis der byz. Themenverfassung σ. 125.

δι' ἄνδρας, τὰ δὲ διὰ γυναῖκας, τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐμιμήθησαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ κτίζοντες τὰ καλούμενα διδύμα λουτρά¹, τὰ ὁποῖα, χωριζόμενα δι' ἐνὸς διαμέσου καθέτου τοίχου, εἶχον καὶ τοῦτο τὸ προσόν, ὅτι διὰ κοινοῦ ὑποκαύστου, καὶ δι' ὀλιγωτέρας ἐπομένως δαπάνης, ἐθερμαίνοντο.

Τέλος Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατὰ τὰς ἔκστρατείας, χάριν τοῦ βασιλέως, μετεκομίζετο «λουτρὸν Τουρκικὸν ἦγον Σκυθικὸν τζεργά² μετὰ κινστέρνης δερματίνης ἀπὸ ἀδημίου, κουκούμια

Εἰκ. 3. Κάτοψις διδύμου λουτροῦ τοῦ Μωάμεθ.
(Texier, Architecture byzantine).

τριμετριάτα ἰβ', πυρομάχια λουτροῦ ἰβ', βήσαλα εἰς τὸ καμίνιν καὶ κραββάτια συστελτά»³. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ βασιλεὺς, διὰ τὸ πρόχειρον, ἐλοῦετο ὑπὸ σκηνὴν ἐκ πύλου κατεσκευασμένην καὶ ἐντὸς δεξαμενῆς ἐκ δέριματος.

ΤΑ ΕΝ Τῷ ΛΟΥΤΡῳ

Ἐφ' οὗ τὰ Βυζαντινὰ λουτρά ἦσαν ὑπόκαυστα, ἐν τῶν ἀναποφεύκτων ἐν αὐτοῖς ἦτο ὁ χαλκοῦς λέβης, τὸ χάλκωμα ἢ χαλκίον⁴, ἐν ᾧ ἐθερμαίνοντο.

¹ Καὶ νῦν εἶ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ πρόσκολλα κείμενα λουτρά εἰς ἓν τῶν διαμερισμάτων τῶν ὁποίων λούονται οἱ ἄνδρες, εἰς τὸ ἕτερον δ' αἱ γυναῖκες, καλοῦνται διδύμα. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα (B. Z. 30. 181).

² Τσέργα λέγεται ἢ ἐκ πύλου καλύβη τῶν σκηνητῶν Τατάρων καὶ Τουρκομάνων, Τουρκιστὶ δὲ νῦν čerge σκηνὴ ἐκ μαλλίνου ὑφάσματος. Ἡ λ. ἐλήφθη βεβαίως ἐκ τῶν Σλαύων. Περί τοῦ Σκυθικοῦ λουτροῦ βλ. Ἡρόδοτον Δ' 75. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα (B. Z. 30. 181).

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 466. 4.

⁴ Μαλάλα, Χρονογρ. 276. 13, Ἄκτος πακτωτικοῦ λουτροῦ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 624) Γ. Βουστρωνίου, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, Ἐνθ' ἄν. 2. 461).

νετο τὸ πρὸς λουῖσιν ὕδωρ. Ὁ λέβης οὗτος ἐστηρίζετο ἢ ἐπὶ σιδηρᾶς πυρροσείας, ἣτις ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τοῦ Προκοπίου ἐκαλεῖτο χυτρόπους¹ ἢ καὶ ἐπὶ λίθων, πυρομαχίων², ὡσάκις τὸ λουτρὸν προχειρῶς ἐγίνετο. Πρὸς τούτοις ἀναφέρεται καὶ κάδος, καδίον, σίτλα, δι' οὗ ἐχύνετο κατὰ τοῦ λουομένου τὸ ὕδωρ³, πρὸς δὲ καὶ βούττις μεγάλη, ἦτοι βαρέλλιον, ἣτις ἐχρησίμευε πρὸς πρόχειρον ἀποταμίευσιν χλιαροῦ ὕδατος⁴. Πρὸς τούτοις ἐντὸς τοῦ χώρου, ἐν ᾧ ἐλαμβάνετο τὸ θερμὸν λουτρὸν ὑπῆρχεν ἢ ὑπὸ τῶν συγγραφῶν μνημονευομένη πύελος, τὴν ὁποῖαν δὲν πρέπει νὰ θεωρήσῃ τις ἀπλῶς ὡς λεκάνην οὔτε καὶ ὡς σκάφην⁵, ἀλλ' ὡς λουτήρα ἱκανὸν βάθος ἔχοντα, ὥστε νὰ εἰσέρχεται ἐντὸς αὐτοῦ ὁ λουόμενος, ἀφ' οὗ ὁ μὲν Ὁρειβάσιος θέλει «εὐέμβιατον ὑπάρχειν τὴν πύελον μῆτε ὑψηλοῦ περιστέγοντος τοίχου τὸ ὕδωρ, μῆτε στενοῦ»⁶, βραδύτερον δ' ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλεῖ περὶ καλογήρων, οἵτινες τὸν ρυπον τὸν σωματικὸν ἀπέβαλλον «πύελοις θερμῶν ὑδάτων συχνὰ ἐμβαψάμενοι»⁷. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ κατάγειν εἰς τὴν ἔμβασιν⁸, ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους τὴν περιγράφει ὡς ὄρυγμα ἔνθα ἀπολούνται⁹, ἐν τοῖς αἰνίγμασί του ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης τὴν χαρακτηρίζει ὡς λουτήριον κοῦλον λίθον¹⁰, περὶ αὐτῆς δὲ ὁμιλῶν Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς λέγει «κατέρχεσθαι εἰς τὴν ἔμβασιν»¹¹.

Ἡ πύελος δημῶδες κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο ἔμβιατή, παρὰ τὸ εἰς αὐτὴν ἐμβαίνειν, καὶ ἔμβασις δέ, ὡς ἤδη παρ' Ἀθηναίῳ, ἄτινα ὀνόματα καὶ μέχρι σήμερον διεσώθησαν¹², ὑπὸ τὸ τελευταῖον μάλιστα ὄνομα

¹ Προκοπίου, Περί κτισμάτων 2. 6. 11.

² Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 466. 4.

³ Θεοφάνους, Χρονογρ. 351. 30, Ἀλέξ. Τραλλιανὸς Α'. 553, Β'. 511, Ἐκλογαὶ ἱστοριῶν Cramer, Anecdota Graeca 2. 342.

⁴ Μαλάλα, Χρονογρ. 314. 16.

⁵ Ἀσάμινθος· ἡ πύελος ὅ ἐστι λεκάνη, φέρεται ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ ὡς καὶ ἐν τῷ τοῦ Σουΐδα ἐν λ. ἀσάμινθος· Πβ. καὶ τὰ τοῦ Ἀρτεμιδώρου (Ὀνειρ. 1.64) «οἱ μὲν πάνυ παλαιοὶ βαλανεῖον οὐκ ἤδεισαν, ἐπεὶ ἐν ταῖς λεγομέναις ἀσαμίνθοις ἐλούοντο». Διὰ τὴν σημασίαν τῆς λ. πύελος βλ. τὰ εἰς τὴν Ἐκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνστ. τοῦ Πορφυρογεννήτου σχόλια τοῦ Reiske 2. 626. Τὴν σκάφην ἢ τὶν ἄνθρωπον μετεχειρίζοντο κατ' οἶκον, πρὸς λουῖσιν ἀσθενῶν Ἀλεξ. Τραλλιανοῦ Α'. 327, Β'. 375.

⁶ Ὁρειβάσιος 10¹. 13 (τόμ. 2. 374. 7, Daremberg).

⁷ Εὐστάθιος, Ἐπισκεψίς βίου μοναχικοῦ (Tafel, Eustathii opusc. 220. 29).

⁸ L. Deubner, Kosmas und Damian σ. 135. 26. Ἰδέαν τῆς ἐμβάσεως δύναται νὰ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 6 εἰκόνος τῆς παρουσίας μελέτης.

⁹ Εἰς Ἀριστοφ. Ἰππεῖς 1060.

¹⁰ M. Treu, Eustathii Macrembolitae que feruntur aenigmata ἀρ. 5 σελ. 5.

¹¹ Ἀλεξ. Τραλλιανοῦ Α'. 555.

¹² Πύελος· ὄρυγμα, ἔμβιατή, ἔνθα ἀπολούνται. Λεξικὸν Φωτίου ἐν λ. πύελος. ἦγουν τὰς ἐμβάσεις· πύελος γὰρ ὄρυγμα, ἔμβιατή, ἔνθα ἀπολούνται Σχολ. εἰς Ἀριστοφ.

κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἔνοεῖτο καὶ τὸ ἐντὸς τῆς ἔμβατῆς ὕδωρ ¹. Ἐχύνετο δὲ ἐντὸς τῆς ἔμβατῆς τὸ ὕδωρ διὰ θερμορροῆς, ἧς τὸ ἄκρον τοῦ κρουνοῦ παρίστανε καὶ κεφαλὴν ἀνθρώπου ἢ ζώου ². Ἴνα μὴ πατῶσι δ' ἅπ' εὐθείας οἱ λούμενοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν τοῖς λουτροῖς καὶ ψιᾶθια ³ ἢ καὶ σανίδες ⁴, πρὸς δὲ καὶ ξύλινα καλόβαθρα, αἱ ξύλινα ἢ κλάπαι ⁵, ἔτι δὲ καὶ σκάμνα, ἐφ' ὧν ἐκάθηντο οἱ ἀνατριβόμενοι ⁶.

ΘΕΡΜΑΝΣΙΣ ΚΑΙ ΦΩΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ

Τὸ λούεσθαι ἐν χώρῳ θερμαιομένῳ ἦτο σύνηθες παρ' ἀρχαίους Ἑλλησιν· ὁ Ἡρόδος, φέρ' εἰπεῖν, ὁμιλεῖ περὶ Ἑλληνικῆς πυρίας, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ προβλήματα τοῦ περὶ πυριατηρίων. Παρὰ Ῥωμαίους, ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Β' αἰῶνος τῆς δημοκρατίας, ἰδρῦθησαν λουτρά ἄνωθεν ὑποκαύστων, βραδύτερον δέ, τελειοποιηθέντος τοῦ συστήματος τῆς θερμάνσεως, ἢ θερμότης διεχέετο διὰ σωλήνων ἀνὰ τὰ διάφορα διαμερίσματα ⁷. Τὸν

Ἰππεῖς 1060. Ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ὑπάρχει εὐχὴ ἐν τῇ ἔμβατῇ. Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς (Ἱατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α, Ideler, Physici et medici Graeci minores 1. 37. 22). περὶ τῆς εισόδου εἰς τὴν ἔμβατὴν ὁμιλῶν μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα κατέρχεσθαι· ὁ Ὁρειβάσιος 10¹. 3. 9 (τόμ. 2. 385. 5 Daremberg) ἔγραψεν· ἐμβάσεις τὰς εἰς τὸ ὕδωρ χρῆ ποιεῖσθαι κατιόντας ἀθορύβως, κεῖται δὲ καὶ παρὰ Δημητρίῳ τῷ Κωνσταντινουπολίτῃ (Ἱερακος. βιβλ. 1 σ. 125) «εἰς βλανεῖον εἰσαγέτω αὐτὸν καὶ ἐν τῇ θερμῇ κρατεῖτω εἰς τὴν ἔμβασιν». Τὴν ἔμβασιν ἀναφέρει καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς Β'. 465. Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. ἔμβαδὸν καὶ τὰ σχόλια τοῦ Reiske εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως 2. 626. Ἐμπαστὴ ἐν Μαδύτῳ τῆς Θράκης ἐλέγετο εἶδος ξηροῦ λουτροῦ γινομένου εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς Καλλιπόλεως Ἀσιατικῆν ἀκτὴν, ἐμβαιόντων τῶν πασχόντων ρευματικά νοσήματα ἐντὸς ἄμμου λεπτῆς καὶ θερμῆς· embassi ἀφ' ἑτέρου ἐν Bona τῆς κάτω Ἰταλίας καλεῖται γενικῶς τὸ λουτρὸν Pellegrini, Bona 162.

¹ Καλῶς ἐγκέκραται ἡ ἔμβατὴ; Πολυδεύκουσ, Ἑρμηνεύματα σ. 45 ὑπὲρ τῆς ὑγείας τοῦ παιδός σου καλὴν ἔμβασιν ἄς ποιήσῃ μοὶ ὁ περικύτης, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra 12. 13) «λουτρῶν θερμότερον ἐχόντων τὸν ἀέρα καὶ τὴν ἔμβασιν Ἀλεξ. Τραλλιανὸς Β'. 249 πβ. καὶ σελ. 447.

² Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διηγ. 194. 10, Καλλιμαχος καὶ Χρυσορροή στίχ. 328. 332, Ἀχιλλῆϊς 790 (ἔκδ. Hesselring).

³ Ρ. οκ. 148. 3.

⁴ Ὡς μᾶς πληροφορεῖ ἐπίγραμμα Λεοντίου τοῦ Σχολαστικοῦ· Παλατ. Ἀνθ. IX. 617. (Didot).

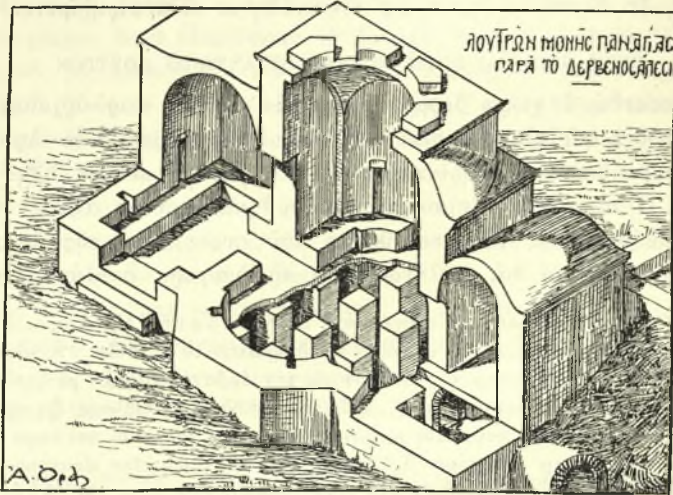
⁵ Καλόβαθρον· ἡ λεγομένη παρὰ τοῖς πολλοῖς κλάπα· Σουΐδας ἐν λ. Διὰ τὰς ξυλίνας βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινῶν ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 5. 16.

⁶ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 12. 4).

⁷ Ὁ Σενέκας (ἐπιστ. 90) ὁμιλεῖ διὰ «impressos parietibus tubos per quos circumfunderetur calor qui ima simul et summa foveret aequaliter». Ἐπιθὶ καὶ τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg - Saglio ἐν λ. balneum σ. 653.

τρόπον τοῦτον τῆς θερμάνσεως εὐρίσκομεν ἐν χρήσει εἰς τὰ Βυζαντινά λουτρά¹, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ θερμὸς ἀήρ ἤρχετο ἐκ τοῦ ὑποκαύστου καὶ διενέμετο δι' ὀρθογωνίων σωλήνων ἐντετοιχισμένων².

Ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ θερμῆς ἀποσμηχούσης τὸν ῥύπον³, ὁ Προκόπιος εἶπε διὰ τὸ δημόσιον λουτρόν, τὸν Ἀχιλλέα, «οὗ δὴ ἔνερθεν τὸ πῦρ

Εἰκ. 4. Μοναστηριακὸν λουτρόν μεθ' ὑποκαύστου ἐν τῇ μονῇ Ζωοδόχου Πηγῆς Κιθαιρώνας.

(Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σ. 61).

καίεται»⁴, ὁ Ὁρειβάσιος ἐμνημόνευσε τῶν ἐν τῷ λουτρῷ «ὀμιλούντων ἀέρι θερμῷ»⁵, δι' ὑποκαίμενον λουτρόν ὠμίλησεν ὁ Μαλάλας ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του⁶, διὰ τὸν ζέοντα ἀέρα τοῦ Ζευξίππου τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷, Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὸ «εἰσιέναι εἰς τὸν θερμὸν ἀέρα τοῦ λουτροῦ ἢ τὸν πυρῶδη ἀέρα» αὐτοῦ⁸, ὁ Ἀχμέτ

¹ Τὰ ὁποῖα οὕτως ἦσαν ἀτμόλουτρα. Ταῦτα ὁ Reiske εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως (2. 250. 3) λέγει ὅτι ὠνομάζοντο θερμάστραι, δὲν εἶναι ὁμως τοῦτο βέβαιον.

² Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 60. Διγεν. Ἀκριτ. στίχ. 117 (ἐκδ. Μηλιαράκη).

³ Χρυσόστομος, Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων (Migne, P. G. 51. 146).

⁴ Προκοπίου, Περὶ Βανδαλικῆς πολέμου 13.

⁵ 10¹, τόμ. 2 σ. 370. 4 (Daremberg) νῦν ἐν Ἀδριανουπόλει ζέστα λέγεται τὸ λουτρόν, Γ. Λαμπουσιάδου, Γλωσσάριον Ἀδριανουπόλεως (Θρακικά 2. 239).

⁶ Μαλάλας, Χρονογρ. 235. 11.

⁷ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 168. 5.

⁸ Ἀλέξ. Τραλλιανός, Α'. 525, Β'. 249, 491, 513.

ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του ὀμιλεῖ δι' ἔμπυρον λουτρόν¹, ἐν ἐρωτικῷ διστίχῳ τοῦ Θεοδώρου Προδρομοῦ ὁ ἐρώμενος λέγει ὅτι, ἅμα εἶδε τὴν ἐρωμένην,

*θέρημη προῦπήνησε πρὶν λουτρόν δῦναι*²

ἐν τῷ κατὰ Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόην ἐπυλλίῳ λέγεται ὅτι τὸ λουτρόν εἶχεν ἐντὸς παχὺν νεφελώδη ἀτμὸν³, μνημονεύονται δ' ἐν τοῖς Πανδέκταις σωλῆνες καὶ κλίβανος τοῦ λουτροῦ⁴, σωλῆνες ἐν τῷ μεσαιωνικῷ ἔθνικῷ ἡμῶν ἔπει

*καὶ ἀπέξω κατεσκεύασεν τοῦ παλατιοῦ καμίνου
καὶ σωληνάριον ἔστεισεν ὀλόχαλκον, μέγαν
ἐκ τῆς καμίνου ἔφθανεν εἰς τὸ λουτρόν δὲ μέσα
καὶ ἡ πύρωσις ἀνέβαιεν ἐκ τῶν σωληναρίων*⁵

ὑπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου τέλος ἀναφέρεται καὶ καπνοδόχος τοῦ βαλανείου⁶.

Ἡ ὕλη δ' ἦν μετεχειρίζοντο εἰς τὰ λουτρὰ πρὸς θέρμανσιν τοῦ ἀέρος ἢ τοῦ ὕδατος ἦτο ἡ ξύλα καὶ φρύγανα ἢ ξυλάνθρακες, ὡς ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν καὶ ἄλλων κειμένων μανθάνομεν⁷ ἢ καὶ τὸ Μηδικὸν πῦρ, τουτέστι τὸ πετρέλαιον⁸.

Γνωρίζομεν δ' ὅτι αἱ δαπάναι τῆς θερμάνσεως τῶν δημοσίων λουτρῶν κατεβάλλοντο ἐκ τῶν δημοσίων προσόδων⁹ καὶ ἦσαν σημαντικά. Τοῦλάχιστον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὁ βίνδιξ τῶν Ἀλεξανδρέων ἔπρεπε νὰ καταβάλλῃ ἐτησίως 492 χρυσοὺς ὑπὲρ ἐκπυρώσεως τῶν λουτρῶν τῆς πόλεως, πλὴν τοῦ λουτροῦ Κανθάρου¹⁰.

Εἰς τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρὰ τὸ φῶς εἰσέρχεται διὰ παραθύρων, θυρίδες δ' ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ Βυζαντινὰ¹¹, ἐν οἷς, καὶ μάλιστα ἐν τῷ χώρῳ, ἐν φ

¹ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. ρηδ'. σ. 143. 17 (ἔκδ. Drexl).

² Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodore Prodrome σ. 325.

³ Στίχ. 307.

⁴ Πανδέκτ. βιβλ. 19 - 2. 58. 2.

⁵ Στίχ. 117 (ἔκδ. Μηλιαράκη).

⁶ Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβιβλ. 2 τίτλ. 4 § 131.

⁷ Μαρτύριον τῆς ἁγίας Σεβαστιανῆς Acta SS. Ἰουνίου τόμ. 2 Appendix 7, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πολυκάροπου κεφ. 13 (Th. Zahn, Ignatii et Polycarpi epistulae, martyria, fragmenta σ. 150), Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 354.

⁸ Ψευδοκωδινού, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 136. 18.

⁹ Κατὰ τὰ Βασιλικά (βιβλ. 6. 3. 44) διὰ τῆς ἀκριβοῦς εισπράξεως τῶν δημοσίων προσόδων «δημοσίων τε βαλανείων ἐκπυρώσεις προΐασι θεάτρων τε ἐπιμέλεια».

¹⁰ Διάτ. 96 § 15 ἔτ. 538 (Zach. von Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae 1. 545).

¹¹ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 301. Μονόλοβα παράθυρα παρετηρήθησαν εἰς τὰ μοναστηριακὰ λουτρὰ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακῆ ἀρχιτεκτονικῆ σ. 63.

έλούντο, τὸ φῶς δὲν ἦτο ἐπαρκές. Διὰ τὰ λέγει δ' ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του «ἀγαθὸν εἶναι τὸ λούεσθαι ἐν βαλανείοις καλοῖς καὶ φωτεινοῖς»¹, φαίνεται ὅτι καὶ τὰ μὴ φωτεινὰ ἦσαν συνήθη, τοῦθ' ὅπερ βραδύτερον ἐπιβεβαίωσι καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλῶν περὶ τοῦ «ἔνδον ἀλαμποῦς οἴκου»². Δὲν πρέπει ἐν τούτοις ν' ἀποσιωπηθῇ ὅτι καὶ διὰ τὴν ὀλόφωτον αὐγὴν τῶν Βυζαντινῶν λουτρῶν γίνεται λόγος³.

Διὰ τὴν ἔλλειψιν λοιπὸν ἐπαρκoῦς φωτός, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν λουτρῶν καὶ κατὰ νυκτερινὰς ὥρας, ὑπῆρχον ἐν αὐτοῖς, κατὰ Ρωμαϊκὴν συνήθειαν⁴, κανδηλαὶ δι' ἐλαίου ἀνάπτουσαι⁵.

ΩΡΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ

Γνωστὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐλούοντο πρὸ τοῦ γεύματος ἢ τοῦ δεῖπνου, ὅταν δῆλα δὴ ὁ στόμαχος δὲν ἦτο πλήρης. Τὴν συνήθειαν ταύτην ὡς ἐπικρατοῦσαν κατὰ τοὺς χρόνους του ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος λέγων «νῦν δὲ οἱ μὲν οὐ πρότερον ἐσθίουσιν εἰ μὴ λούονται, οἱ δὲ καὶ ἐμφαγόντες· εἶτα δὴ λούονται μέλλοντες δειπνήσειν»⁶. Σύμφωνα δὲ πρὸς αὐτὴν εἶναι τὸ παράγγελμα τοῦ Κλήμεντος, ὅστις ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του λέγει «οὐδὲ μὴν ἐκάστοτε λουτέον, ἀλλ' εἴτε λίαν τις εἴη κενὸς ἢ αὖ πλήρης ἄγαν παραιτητέον τὸ βαλανεῖον»⁷ παράγγελμα, ὅπερ καὶ παρὰ τοῖς ἰατροῖς εὐρίσκομεν. Οὕτω, κατὰ τὸν Ὁρειβάσιον, «οὐ χρὴ δὲ μετὰ τὸ προσεγγέσθαι τροφὴν ἢ πόμα παραχρῆμα λούεσθαι... ἄμεινον δὲ καὶ μετὰ τὸ λουτρόν, καταστάσης τῆς ἐκ τοῦ λουτροῦ ταραχῆς ἐσθίειν καὶ πίνειν»⁸, κατὰ δὲ Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισία ἐπρεπεν ὁ πάσχων «λούεσθαι πρὸ τροφῆς μᾶλλον ἢ μετὰ τροφῆν»⁹, καὶ ὁ Λιβάνιος δὲ παριστᾷ τινὰ ἐκ τοῦ λουτροῦ ἐπὶ τὴν μακα-

¹ Ἀρτεμίδωρον, Ὀνειροκρ. 1. 64.

² Εὐστάθιου, Ἡθοποία (Tafel, Eustathii opuscula 329. 34). Περὶ σκοτεινῶν λουτρῶν γίνεται λόγος καὶ ἐν τοῖς θαύμασι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (σ. 26. 12).

³ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 297. Τὸ μοναστηριακὸν λουτρόν τῆς Καισαριανῆς ἔχει δώδεκα παράθυρα.

⁴ Τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρά τὴν νύκτα ἐφωτίζοντο διὰ λυχνιῶν μονομούξων ἢ πολυμούξων τοποθετουμένων ἐντὸς τετραγῶνων κοιλωμάτων ἐν τοῖς τοίχοις ὑπαρχόντων βλ. λεξικὸν Daremberg - Saglio ἐν λ. balneum σ. 663.

⁵ Cod. Just. de navicular. Ψευδοκωδικοῦ, Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως 168. 5, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 11. 12).

⁶ Ἀρτεμίδωρον, Ὀνειροκρ. 1. 64.

⁷ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9 (σ. 263. 21 Stählin). Ὁ Κλήμης συνίστα ἄκόμη, κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν συνήθειαν, καὶ τὴν χρῆσιν γυμνασίου πρὸ τοῦ λουτροῦ (*Ἐνθ' ἀν. κεφ. 10 σ. 264. 19).

⁸ Ὁρειβάσιου, Περὶ λουτρῶν γλυκέων δυνάμεως 10¹. 22 (τόμ. 2. 378 Daremberg).

⁹ Ἀλέξανδρος Τραλλιανὸς Α' 553.

ρίαν σπεύδοντα τράπεζαν ἢ μικρὸν πρὸ μεσημβρίας ἐκ τοῦ λουτροῦ ἐπανερχόμενον ¹.

Τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρὰ ἤνοιγον τὴν 8^{ην} ἢ 9^{ην} ὥραν τῆς ἡμέρας, ἦτοι τὴν 1 - 2 μ.μ. ², τότε δέ, φαίνεται, καὶ τὰ Βυζαντινὰ.

Κατὰ τὰς διαταγὰς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἡ σεμνὴ γυνὴ ἔπρεπε νὰ λούεται κατὰ τὴν 10^{ην} ὥραν· «δεῖ γάρ, πιστὴν οὖσαν, ἐκ παντὸς καὶ πάντοτε τὴν πολυόφθαλμον περιεργίαν φεύγειν» ³. Ἡ μᾶλλον συχναζομένη ὥρα ἦτο ἡ περὶ τὴν μεσημβρίαν, δι' ἧ καὶ πάλιν ἡ γυνή, κατὰ τὰς αὐτὰς διαταγὰς, παραινεῖται νὰ μὴ λούεται ἐν μέσῃ ἡμέρᾳ ⁴. Κατὰ τὴν μεσημβρίαν ἀκριβῶς καὶ μικρὸν μετὰ, τὰ λουτρὰ ἦσαν σχεδὸν κενά, τὴν ὥραν δ' αὐτήν, ὡς καὶ τὰς πρωϊνάς, ἐξέλεγον, ἵνα λουσθῶσιν οἱ πάσχοντες ἐκ νοσήματος, κήλης λ.χ., τὸ ὅποιον δὲν ἤθελον νὰ φανερώσωσιν εἰς τοὺς συλλουομένους ⁵.

Τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρὰ ἤνοιγον τὴν 8^{ην} ἢ 9^{ην} ὥραν τῆς ἡμέρας καὶ ἔκλειον μὲ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, ἀπὸ τοῦ Γ'. ὅμως μ. Χ. αἰῶνος, ἦτοι κατὰ τοὺς ἐσχάτους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἡ λουσις ἐγένετο καὶ κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας ⁶, συνήθεια, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, ἀφ' οὗ Γρηγόριος μὲν ὁ Νύσσης ὁμιλεῖ περὶ λουτροῦ κατὰ τὴν νύκτα λαμβανομένου ⁷, κατὰ νυκτερινὰς δ' ὥρας ἀναφέρονται ὡς λουόμενοι πάσχοντες, ἐπιθυμοῦντες ν' ἀποκρῦψωσι τὸ πάθημά των ⁸. Καὶ Ἀλέξανδρος δ' ὁ Τραλλιανὸς (Β'. 511) ὁμιλεῖ οὐ μόνον περὶ τῶν ἐωθινῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν ἑσπέρᾳ λουτρῶν.

Εἰς τὸ αὐτὸ λουτρὸν, ἂν μὴ ἦτο τοῦτο δίδυμον, ἐλούοντο ἄνδρες καὶ γυναῖκες, διὰ τοῦτο, πρὸς ἀποφυγὴν σκανδάλων, ἔπρεπε νὰ εἶναι ὠρισμέναί αἱ ἡμέραι, ἢ ὥραι καθ' ἃς ἔπρεπε νὰ λούεται ἕκαστον τῶν φύλων. Οἱ Ρωμαῖοι ἐθεράπευον τὸ πρᾶγμα ὀρίζοντες, ἵνα εἰς τὰ λουτρὰ τῶν μικροτέρων πόλεων τοῦ κράτους κατ' ἄλλας ὥρας λούωνται οἱ ἄνδρες καὶ κατ' ἄλλας αἱ γυναῖκες ⁹. Οἱ Βυζαντινοὶ ὠρίζον ὠρισμένας ἡμέρας, καθ' ἃς μόνον τὸ ἔτε-

¹ Λιβανίου, Δύσκολος ὄλισθεν § 17 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Φθονερός, τοῦ γείτονος αὐτοῦ πλουτήσαντος ἐξαίφνης, ἑαυτὸν προσαγγέλλει § 38 (τόμ. 6. σελ. 601 καὶ 639 Förster).

² Marquardt - Mommsen, Das Privatleben der Römer σ. 271, Daremberg - Saglio λεξικ. ἐν λ. balneum σ. 663.

³ Κλήμεντος Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P. G. 1. 588).

⁴ Κλήμεντος Ρώμης, Ἐνθ' ἄν.

⁵ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra 27. 26).

⁶ Marquardt - Mommsen, Das Privatleben der Römer σ. 271.

⁷ Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ (Migne, P. G. 46.953).

⁸ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra 26. 12).

⁹ Βλ. Pauly - Wissowa, RE ἐν λ. Bäder στίχ. 2750. Marquardt - Mommsen, Ἐνθ' ἄν. σ. 282.

ρον φῦλον ἔπρεπε νὰ λούεται¹, τοῦθ' ὅπερ ἐμιμήθησαν βραδύτερον καὶ οἱ Τοῦρκοι².

ΠΟΤΕ ΗΡΓΟΥΝ ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Τὰ Βυζαντινὰ λουτρά ἐλειτούργουν, ἢ, ὅπως ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, ἤπτον³ ἢ ἔλουον⁴, κατὰ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς Ἑβδομάδος⁵, καὶ δὴ καὶ τὴν Κυριακὴν, ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ὅμως αὐτὴν ἡμέραν ὑπῆρχον καὶ οἱ ἔχοντες ἀντιρρήσεις, διὰ λόγους κοινωνικούς. Οὕτω Θεόδωρος ὁ Βαλασμῶν γραφῶν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Μᾶρκον λέγει ὅτι κατὰ τὴν Κυριακὴν δὲν πρέπει νὰ λειτουργῶσι τὰ λουτρά, καὶ διὰ θρησκευτικούς λόγους, ἀλλὰ καὶ ἵνα ἀναπαύονται οἱ ὑπάλληλοι αὐτῶν⁶. Ἀληθὲς δ' εἶναι ὅτι οἱ ὑγιεινολόγοι ἀπηγόρευον τὰ λουτρά καὶ καθ' ὅλον τὸν Νοέμβριον μῆνα, αἱ συστάσεις των ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν⁷.

Τὰ λουτρά πάντως ἤργουν, ἔνεκα ἐθνικῆς ἐφόδου ἢ ἄλλης τινὸς ἀναγκαιᾶς αἰτίας⁸, ἀνομβρίας π.χ. σεισμοῦ κτλ.⁹.

ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΛΟΥΤΡΟΝ

Ὅσακις οἱ Βυζαντινοί, χάριν καθαριότητος, οὐχὶ σπανίως ὅμως καὶ ἡδονῆς, ἀπεφάσιζον νὰ μεταβῶσιν εἰς τὸ λουτρόν, ἢ μετέβαινον περὶ, ἂν ἦσαν πτωχοί, τὰ λουτρικά των κρατοῦντες, ἢ προαπέστελλον τοὺς ὑπηρέτας των, ἵνα ἀναγγείλωσι τὴν προσεχῆ τοῦ κυρίου των ἀφίξιν καὶ ἐξασφαλίσωσι θέσιν. Οἱ ὑπηρέται φυσικὰ οὗτοι ἐκράτουν πάντα τὰ λουτήρια ἄμφια καὶ σκεύη, ἤρχετο δὲ μετ' ὀλίγον καὶ ὁ δεσπότης ἔφιππος¹⁰, ὑπὸ συνοδείαν ἀκο-

¹ Κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς Κοσμοσωτείας, αἱ γυναῖκες ἐπιτρέπετο νὰ λούωνται εἰς τὸ λουτρόν τῆς καθ' ἑκάστην Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν L. Petit, *Typicon du monastère de la Kosmosotira* (Izwestia Κωνσταντινουπόλεως τόμ. 13. 66).

² Εἰς τὰ Τουρκικὰ λουτρά δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λούωνται γυναῖκες καθ' ἑκάστην Παρασκευὴν καὶ Κυριακὴν, Σπ. Ζαβιτζιάνου, *Περὶ νηψίματος* σ. 207.

³ Ἦπτε δὲ (τὸ λουτρόν ὁ Σεβήρος) διὰ Μηδικοῦ πυρός, Ψευδοκωδινού, *Τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως* 136. 18.

⁴ Μαλάλα, *Χρονογρ.* 318. 5.

⁵ Κατὰ συνήθειαν ἐπικρατοῦσαν, ὡς λέγει ὁ Λιβάνιος ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν Καλανδῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐλούοντο τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν Καλανδῶν μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἵπποδρομικῶν ἀγώνων.

⁶ Ράλλη - Ποτλῆ, *Σύντ.* 4. 457, 486, 487. Freher, *Corpus juris Graecor.* 1. 386.

⁷ Θεοδώρου τοῦ Προδρομοῦ, *Στίχοι εἰς τοὺς ἰβ' μῆνας* (Ideler, *Physici et medici Graeci minores* 1. 419).

⁸ Πβ. Ἄκτον πακτωτικῶν λουετροῦ (Κ. Σάθα, *Μεσ. Βιβλ.* 6. 624).

⁹ Θεοφάνους, *Χρονογρ.* 239. 23, 440. 15 (De Boor), *Μαλάλα, Χρονογρ.* 487. 1.

¹⁰ Λιβανίου, *Παράσιτος ἐπὶ δεῖπνον κληθεὶς* (τόμ. 6. 578. 9. 15 ἐκδ. Förster). Κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος (Σωφρονοῦ Εὐστρατιάδου, *Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, Ἑλληνικαὶ 1. 34) ὁ μοναχός, πρὶν μεταβῆ εἰς τὸ λουτρόν, ἔπρεπε νὰ κάμῃ μετανοίας.

λούθων, κάποτε καὶ κολάκων¹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐν τοῖς ἐρμηνεύμασι τοῦ Πολυδεύκου διαταγὴ τοῦ κυρίου πρὸς τοὺς δούλους «προάγετε, λάβετε τόπον»², ἣτις ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως καὶ πρὸς τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οἵτινες τὰ πρὸς λουτρὸν φορέματα καὶ σμήγματα συνείθιζον ν' ἀποστέλλωσιν εἰς τὸ λουτρὸν διὰ δούλου. Ἔχομεν μάλιστα καὶ σκηνάς, καθ' ὅς ὁ ἐγκαίρως φθάσας δεσπότης ὀργίζεται καὶ ἀπειλεῖ, διότι οἱ ἀνθρώποι του δὲν ἔφερον ἐγκαίρως τὰ λουτρικὰ σάββανά του³. Ἄς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι πολλοί, ἅμα ὑπερέβαινον τὴν θύραν τοῦ λουτροῦ, ἐποίουν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ⁴.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι ὁ βίος τῆς Βυζαντινῆς ἦτο πολὺ περιορισμένος καὶ σπάνια αἱ πρὸς ἔξοδον καὶ δημοσίαν ἐμφάνισιν παρεχόμεναι εὐκαιρίαι. Μία τούτων ἦτο καὶ ἡ μετάβασις αὐτῆς εἰς τὸ λουτρόν⁵, ἣτις πολλάκις ἐλάμβανε καὶ πομπικὸν χαρακτήρα, ὡσάκις ἡ μέλλουσα νὰ λουσθῇ ἦτο ἡ νύμφη ἢ ἄρχοντας γυνὴ ἢ κόρη, ὁπότε τὴν παρηκολούθουν καὶ διάφοροι συνοδοί⁶. Ἄς ἐπιτραπῇ δ' ἐνταῦθα, τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον ἀκολουθοῦντες⁷, νὰ σημειώσωμεν, ἐν πάσῃ συντομίᾳ, πῶς μετέβαινεν εἰς τὰ λουτρά μία βασιλικὴ νύμφη, περιγραφῇ, ἣτις δύναται νὰ μᾶς δώσῃ μίαν εἰκόνα τί ἀναλόγως συνέβαινε καὶ μετὰ τὰς εἰς τὸ λουτρόν ὀδηγουμένας λαϊκὰς νύμφας. Λοιπὸν τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ γάμου ἡμέραν⁸ ἤρχοντο οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων καὶ ἐτοποιετοῦντο ἀπέναντι ἀλλήλων εἰς τὴν

¹ Λιβανίου, Φθονερός, τοῦ γείτονος αὐτοῦ πλουτήσαντος ἐξαίφνης ἑαυτὸν προσαγγέλλει § 38 (6. σ. 639 Förster), Χριστοφόρου Μυτιληναίου, Εἰς τὸν βασιλέα Ρωμανὸν ἐπιτάφια ἠρωϊκά (Ed Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitilynaios σ. 5).

² Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα σ. 214 (Boncherie).

³ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* σ. 11. 12 ἐξ καὶ 12. 1 ἐξ. Εὐσταθίου, Ἡθοποιία (Tafel, *Eustathii opusc.* 328. 66 ἐξ).

⁴ Χρυσόστομος, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία Γ' (Migne, P.G. 60.91).

⁵ Ὁ Χρυσόστομος ἔλεγεν ὅτι ἀναγκαῖα εἶναι ἡ ἔξοδος τῶν γυναικῶν μόνον ὅταν πρόκειται νὰ μεταβῶσιν εἰς ἐκκλησίαν ἢ λουτρόν. (Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΝΞ, Migne, P.G. 59. 340).

⁶ Θεοδώρου τοῦ Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Β' 186 ὁ Γεωργηλᾶς εἰς τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου περιγράφει τοὺς Ροδίτισσες σίχ. 160.

νὰ περπατοῦν, νὰ χαίρουνται μὲ δῶμα μὲ κανάκι
ἄλλες εἰς βρύσες, εἰς λουτρά καὶ εἰς περιβολάκι

⁷ Κωνσταντῖνον Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως σ. 214. 20 ἐξ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ τοῦ γάμου παρὰ Βυζαντινοῦς κεφάλαιον ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Γ' σ. 3 ἐξ.

⁸ Τὰ γαμήλια λουτρά σήμερον συνηθέστατα γίνονται πρὸ τοῦ γάμου, μόνον, δ' ἐν Χιλῇ τοῦ Πόντου καὶ Βουρδουρίφ τῆς Πισιδίας τὸ Σάββατον μετὰ τὸν γάμον (Κλ. Ἰατρίδου, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους τόμ. 3. 207). Καὶ ἐν Σαράντα δ' Ἐκκλησίαις τῆς Θράκης γίνονται τὴν εἰκοστὴν ἀπὸ τοῦ γάμου ἡμέραν. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ σ. 26.

δεξιάν και ἀριστεράν στοάν τῆς Μαναύρας, ἐποποθέτουν δὲ εἰς τρία διάφορα σημεῖα και τὰ τρία ὄργανα, ἅτινα μεθ' ἑαυτῶν ἐκόμιζον. Μετὰ ταῦτα ἐπηκολούθει ἡ πομπικὴ παρέλασις τῶν πρὸς λουτρον χρωιδῶν, ἦτοι τῶν λουτρικῶν σαββάνων, χρυσοῦφάντων λευτίων, μυροθηκῶν, θηκῶν, ἐν αἷς ἐτίθεντο τὰ τοῦ λουτροῦ φορέματα και τῶν σικλοτρούλλων, τῶν δοχεῖων δῆλα δῆ, δι' ὧν ἠντλεῖτο και ἐχύνετο εἰς τοὺς λουομένους τὸ ὕδωρ.

Πάντα ταῦτα συνῶδεον μέχρι τοῦ λουτροῦ κιθαρισταί, χορευταί και ἀοιδοί, τὰ θυμελικά, ὡς τότε ἔλεγον¹, προσέτι δὲ και οἱ ὕπατοι, οἵτινες και ἐπανάρχοντο εἰς ὠρισμένην θέσιν, τὴν πόδωσιν, ἦτοι τὴν βάσιν τῆς γεφύρας, ἀναμένοντες τὴν ἐμφάνισιν τῆς Αὐγούστης.

Τὴν ἐκ τοῦ παστοῦ ἐξερχομένην νύμφην, παρακολουθουμένην ὑπὸ τῶν κληθειῶν ἀρχοντισσῶν, συνῶδεον μέχρι τινὸς οἱ πατρίκιοι, και εἶτα οἱ ὕπατοι, ἐν φ, ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῆς, πρῶτον οἱ Βένετοι και κατόπιν οἱ Πράσινοι ἠΰλουν τὰ ὄργανά των και ἔψαλλον ἐπευφημίας. Περαιωθέντος τοῦ λουτροῦ, ἡ νύμφη συνοδευομένη πάλιν ὑπὸ τῶν συγκλητικῶν και ἀκολουθουμένη ὑπὸ τῶν μερῶν, ἀντιπροσώπων δῆλα δῆ τῶν Πρασίνων και Βενέτων, ἐπευφημοῦντων, ἔφθανε μέχρι τοῦ παστοῦ, ἦτοι τοῦ νυμφικοῦ θαλάμου, εἰς ὃν δὲν εἰσῆρχοντο αἱ κληθεῖσαι γυναῖκες. Εἰσερχομένη ἡ νύμφη προὔχῳρει μέχρι τῆς δεξιᾶς κόγχης τοῦ παστοῦ, τότε δ' ἤρχοντο ἀπερχόμενοι οἱ ἔξωθεν ἰστάμενοι συγκλητικοί.

Καθ' ὅλην τὴν πορείαν, και ἑκατέρωθεν τῆς βασιλικῆς νύμφης, ἐβάδιζον δύο αὐλικαὶ γυναῖκες και ὄπισθεν ἤρχετο ἡ παρακαθίστρια, κρατοῦσα, ὡς και αἱ δύο πρῶται, πορφυροῦν ροδιῶνα διάλιθον².

ΤΑ ΛΟΥΤΡΙΚΑ

Τόσον ἀπαραίτητον ἐθεωρεῖτο τὸ λουτρον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὥστε μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων συστατικῶν τῆς προικὸς ἐθεωροῦντο τὰ λουτρικά, τὰ ὁποῖα συχνὰ μνημονεῦνται εἰς τὰ προικοσύμφωνα³. Και ὕπανδροι δὲ γυναῖκες ἀκόμη παρεπονοῦντο κατὰ τῶν συζύγων, ὁσάκις οὔτοι

¹ Και τέως συνῶδεον οἱ Πόντιοι τὴν νύμφην εἰς τὸ λουτρον ὑπὸ τοὺς ἤχους τῆς λύρας και ἐν μεγάλῃ δὲ πομπῇ ὁμοίως ἐν Βουρδουρίφ τῆς Πισιδίας Ἐπιθι Φ. Κουκουλέ, Συμβολή σ. 26.

² Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 214, 20 ἐξ. Παραδέχονται ὅτι ροδιῶνες ἦσαν χρυσαῖ μῆλα, σύμβολα τοῦ ἔρωτος J. Ebersolt. Le grand palais de Constantinople σ. 32, A. Rambaud, Empereurs et imperatrices d'Orient (Revue des deux mondes 103 (1891) σ. 835 ἡ καρποὶ ροιάς (λεξ. Σοφοκλέους). Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ πρόκειται περὶ ροδόχρου ὑφάσματος.

³ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Τύπος Βυζαντινοῦ προικοσυμφώνου (Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς 1. 60. 61). Giannino Ferrari, Formulari Notarili inediti della età Bizantina σ. 3.

δὲν ἐφρόντιζον νὰ προμηθεύσωσιν εἰς αὐτὰς τὰ ἀπαραίτητα λουτρικά¹. Ἐνόουν δὲ μὲ τὴν λέξιν λουτρικά δύο τινά, πρῶτον τὰ χρειώδη σκεύη² καὶ δευτέρον τὰ ἐπιβλήματα ἢ λουτήρια ἄμφια³. Καὶ σκεύη μὲν ἦσαν ἢ σίτλα ἢ ὁ κάδος ἢ τὸ καδάριν⁴ καὶ τὸ ἐπιχυτάριν⁵, ὡς καθαροεπιχυτάριν⁶ ἢ σικλότρουλλα⁷ ὁμοῦ μνημονεύμενα καὶ αἱ λεκάναι⁸, ἐπιβλήματα δὲ τὸ σάββανον⁹ ἢ σαββανολουτρικόν¹⁰, λέντια ὑφάσματα τούτεστι, δι' ὧν ἢ περιεκαλύπτοντο τὰ περὶ τὰ αἰδοῖα¹¹ ἢ ἀπεσπογγίζοντο οἱ πόδες, τούτου δ' ἕνεκα ὡς ποδεκμάγια χαρακτηριζόμενα¹², προσόψια¹³ καὶ τέλος τὸ λουτήριον ἐπιβλημα, τὸ λινοῦν λάσιον περίβλημα, δι' οὗ ἐτυλίσσοντο καὶ ἀπεσπογγίζοντο μετὰ τὸ λουτρὸν, τὸ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων πεστεμαλί¹⁴.

¹ Τὰ λουτρικά τὰ μ' ἔποιες καὶ τὸ κρεββατοστρώσιν εἰς κλῆρον νὰ τὰ δέξωνται οἱ παῖδες σου πατρῶον

Hesseling - Pernot, *Roèmes Prodromiques* I. 62.

² Καὶ νῦν ἐν Θράκῃ λουτρικά λέγονται πάντα τὰ πρὸς λουτρὸν χηίσιμα.

³ Συντίπας, 94. 20, 161. 23, Leo, Sternbach, *Analekta Manassea* σ. 4.

⁴ Ἀλέξ. Τραλλιανός, Α' 551. 553, Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἐνθ' ἀν. Dmitrievskij, *Τυπικά* 1. 686, Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* 4. 75.

⁵ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἐνθ' ἀν., Giannino Ferrari, Ἐνθ' ἀν., Dmitrievskij Ἐνθ' ἀν. Τὸ ἐπιχυτάριν ὁ Ζωναράς ἐν τῷ χρονικῷ του (14. 19) περιγράφει ὡς ἄντημα, ᾧ κατεχίτο τὸ ζέον ὕδωρ.

⁶ Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* 4. 75.

⁷ Κ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 215. 5.

⁸ Dmitrievskij, Ἐνθ' ἀν.

⁹ Πολυδεύκους, Ἐρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία σελ. 214 (Boucherie), Dmitrievskij, Ἐνθ' ἀν. Τὰ σάββανα ἀντὶ τοῦ λουτρικά ἄμφια καθόλου φέρονται ἔν τε τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως 215. 5 καὶ εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 12. 1. 3). Νῦν ἐν Ἀπυράνθῳ Νάξου ἡ λ. σάββανον σημαίνει ὑφασμα καθόλου.

¹⁰ Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* 4. 75, Πολυδεύκους, Ἐρμηνεύματα 46 (Boucherie).

¹¹ Dmitrievskij, Ἐνθ' ἀν. Ἐὰν δὲ ἴδῃ τις ὅτι ἀπεγυμνώθη κατ' ἰδίαν φορῶν λέντιον ἢ περισχέλιμα, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. ρη'. σελ. 70. 3. Τὰ βασιλικά λέντια ἀναφέρεται ὅτι ἦσαν χρυσαῖ ἢ χρυσοῦφανα, Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 554. 6, 555. 16. Τὸ ὑφασμα, δι' οὗ οἱ πόδες τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰησοῦ ἀπεμάχθησαν ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης καλεῖ λέντιον καὶ προσθέτει· «ὡς ἡ τῶν πολλῶν φησι λεκτικῇ» Ν. Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικὸς ἐπὶ νεωτερισμῶ τινος βασιλειῶντος 30. 29 (Heisenberg). Τὸ λέντιον, ἀντὶ τοῦ προσεργίου, τῆς κοινῶς ποδιάς, ἀναφέρει ὁ Θεσσαλονίκησ Εὐσταθίος, Συγγραφικὸς λόγος τῆς ἀλώσεως (Tafel, *Eustathii Opusc.* 298. 17) τὴν ἔννοϊαν δὲ ταύτην ἔχει ἡ λ. λέντι ἢ λεντίον καὶ νῦν ἐν Καρπάθῳ, Ε. Μανωλακάκη, *Καρπαθιακά* 199. Ἐν Βονα τῆς κάτω Ἰταλίας νῦν φέρεται καὶ ὁ τύπος lenzúli, ὅστις εἶναι καὶ μεσαιωνικὸς (Morosi, *I dialetti di Bona* σ. 75).

¹² Πολυδεύκους, Ἐρμηνεύματα σελ. 214. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἐνθ' ἀν., Dmitrievskij, Ἐνθ' ἀν.

¹³ Πολυδεύκους, Ἐρμηνεύματα σ. 46. 214.

¹⁴ Εὐσταθίου, Ἠθοποία (Tafel, *Eustathii opusc.* 329. 23).

Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῆ εἰς παλαιότερους αἰῶνας τὸ ξύστρον ἢ ἡ ξύστρα, πρὸς τὸ ἀποξέειν τὸν ἰδρωτα ¹, ἥτις εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἐλέγγοτο κτένιον ², τὰ διάφορα ληκύνθια ἢ βησία ἐλαίου, καὶ τέλος ἡ μυροθήκη ³.

⁴ Ἦσαν δὲ τὰ λουτρικὰ σκεύη ἢ καὶ ἔξ ἀπλοῦ χαλκοῦ ἢ καὶ ἐκ γεγανωμένου ⁴ ἢ καὶ παρὰ τοῖς ματαιοδόξοις καὶ ἐπιδεικτικῶσιν ἀργυρᾶ ⁵ καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ χρυσᾶ ⁶.

ΤΑ ΠΡΟ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ

Οἱ μέλλοντες νὰ λουσθῶσι, φυσικά, ἔπρεπε νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν πρὸς λοῦσιν ᾠρον γυμνοί· πρὸς τοῦτο ἀπέβαλλον τὰ φορέματα αὐτῶν εἰς τὸ ἀποδυτὸν ἢ ἀπόδυτρον ⁷ καὶ τὰ παρέδιδον εἰς τὴν φροντίδα εἰδικοῦ ἱματιοφύλακος ⁸, ὅστις ἐκαλεῖτο καψάριος (Λατιν. *carsarius*) καὶ ὅστις ἦτο ὑπεύθυνος καὶ ἀπέναντι τοῦ διευθυντοῦ τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ νυκτεπάρχου ⁹, ὁ ὁποῖος ἐτιμῶρει αὐστηρῶς τὰς γινομένας κλοπὰς, αἵτινες, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ καὶ Ῥωμαϊκὰ λουτρά ¹⁰, ἦσαν, δυστυχῶς, συχναὶ καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Τὸ ἐν τοῖς ἐρμηνεύμασι τοῦ Πολυδεύκου «σύνθες τὰ ἱμάτια, περίβαλε, τήρει καλῶς, μὴ νύσταζε διὰ τοὺς κλέπτας» ¹¹ ἀναφέρεται ἀσφαλῶς εἰς τὰς συστάσεις, τὰς ὁποίας κάμνει ὁ μέλλον νὰ λουσθῆ πρὸς τὸν συνοδεύοντα αὐτὸν δοῦλον ἢ πρὸς τὸν καψάριον.

¹ Πολυδεύκου, Ἑρμηνεύματα σ. 46 καὶ 214, Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 64.

² Συντίπας, 94. 20. εἶπε δὲ καὶ ὁ Ἀρέθας σχολιάζων τὸν Λουκιανόν· στλεγγίς· ἡ ξύστρα, ἔοικε δὲ τὸ κτένιον οὕτω καλεῖν. Εἰς Λουκιανοῦ Λεξιφ. 2. (H. Rabe, Scholia in Lucianum 191. 8. Σ. Κουγέα, Αἰ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογρ. τόμ. 4 σ. 248).

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 215.5, Εὐσταθίου, Ἠθοποιία (Tafel, Eustathii opusc. 329, 20)

⁴ Εὐσταθίου, Ἠθοποιία (opusc. 329. 17.)

⁵ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 5 σ. 254. 17. 27.

⁶ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν. 254. 12, Χρυσοστόμου, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἑβραίους κεφ. ΙΒ'. ὄμιλ. 28 (Migne, P.G. 63. 199).

⁷ Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194. 8.

⁸ Εὐσταθίου, Ἠθοποιία (opusc. 329. 31).

⁹ Πανδεκτ. βιβλ. Α'. 15. 5, Βασιλικά βιβλ. 6 τίτλ. 5. β, βιβλ. 13 τίτλ. 2. Ἐν Ρώμῃ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν λουτρῶν εἶχον οἱ *curatores thermarum*, οἵτινες ἦσαν ὑπὸ τὸν *praefectum urbi*.

¹⁰ Τὰ *Digesta* (47. 17) ὁμιλοῦσι *de furibus balneariis*. Διὰ τοὺς *fures balnearios* ἢ τοὺς *lavantium praedones* ὁμιλεῖ ἐν τῇ Δύσει καὶ ὁ Τερτουλλιανός. Βλ. σχετικῶς καὶ *Marquardt - Mommsen, Das Privatleben der Römer* σ. 281. Κάποτε, ἀστεϊσμοῦ χάριν, καὶ ὑπὸ τῶν φίλων ἐκλέπτοντο τὰ ἱμάτια τοῦ λουομένου, ἐπὶ τοιαύτης τινὸς δὲ σκηνῆς σιηρῆται ἡ ἠθοποιία τοῦ Εὐσταθίου (opusc. 328, 58 ἔξ.).

¹¹ Πολυδεύκου, Ἑρμηνεύματα σ. 215.

Ἐθεωρεῖτο δὲ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καψαρίου ταπεινόν ¹, αἱ φυλάττουσαι μάλιστα τὰ φορέματα εἰς τὰ γυναικεῖα λουτρά φαίνεται ὅτι ἐξεδίδον καὶ τὴν ὄραν, δι' ἃ οἱ νόμοι ἐθεώρουν ὡς προαγωγούς καὶ τὰς ἀναλόγους ἐπέβαλλον ποινὰς εἰς τοὺς βαλανεῖς, οἵτινες εἶχον ἐν τοῖς βαλανεῖσι τῶν πρὸς φύλαξιν τῶν ἐνδυμάτων ἀνδράποδα μετερχόμενα τὸ ἐπαίσχυντον τοῦτο εἶδος τοῦ χρηματισμοῦ ².

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΛΟΥΤΡΟΝ

Εἰς τὰ Ρωμαϊκὰ λουτρά συνείθιζον οἱ λουόμενοι, πρὸ τοῦ θερμοῦ λουτροῦ, νὰ ἀλείφονται ³, τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἠκολούθουν καὶ οἱ Βυζαντινοί, οἵτινες συχνὰ ὁμιλοῦσι περὶ ἀλοιφῆς καὶ λούσεως, προτάσσοντες τὴν πρώτην ⁴.

Ἐγίνετο δὲ ἡ ἀλοιφή, ἥτις καὶ χρίσμα ἐλέγετο ⁵, πρὸ τῆς ἀφιδρώσεως ⁶, ἐν τῷ μέσῳ οἴκῳ ⁷, εἴτε πρὸς προφύλαξιν τοῦ δέρματος καὶ ἀποφυγὴν ἔξανθημάτων, ὅποτε ἠλείφοντο οἱ λουόμενοι μὲ ἔλαιον ἢ οἶνον εὐώδη καὶ ἄλλας ἀρωματώδεις οὐσίας ⁸, εἴτε καὶ διὰ διαφόρων φαρμάκων ⁹ πρὸς ἀποψίλωσιν τῶν τριχῶν ¹⁰, ἀφ' οὗ ὅμως, ἐνίοτε, περιεχύνοντο δύο ἢ τρεῖς λεκάνας χλιαροῦ ὕδατος ¹¹.

¹ Οὐ τοῦ μὲν ὁ πατήρ ἐχόρδευεν, ὁ δὲ Δατιανοῦ λουόμενοις ἀνθρώποις ἐσθῆτας ἐφύλαττε; Λιβανίου, Ὑπὲρ Θαλασίου τόμ. 3 σ. 318. 20 (Förster).

² Πανδεκτ. βιβλ. Γ'. 3. 2. Διὰ τὸν χαρακτηῖρα τῶν βαλανέων πβ. βαλανεύς· πολυπράγμων, περιεργός. Ἡσύχ.

³ Ὅταν ἐλάμβανον ψυχρὸν λουτρόν, τότε ἐπληθύνοντο μετὰ τὸ λουτρόν.

⁴ Προήγαγον εἰς τὸ βαλανεῖον... εἰσελθοῦσαν δὲ ἠλειψάν τε καὶ ἀψέμηξαν, Χαρίτωνος Ἀφροδισιέως, Τῶν κατὰ Χαϊρέαν καὶ Καλλιρρόην λόγῳ Η'. Β'. 2. 2. 5 «διαπρεπῶς γοῦν ἀνῆι (Ρωμαῖος ὁ Γ'.) ἀλειψόμενος καὶ λουσόμενος». Μιχ. Ψελλοῦ, Χρονογρ. κεφ. 26 (Κ. Σάθα 41. 15) «εἰ δὲ εἰσῆλθεν ἐν τῷ λουτρῷ καὶ ἐχρίσατο καὶ ἀπελούσθη» Ἀχμέτι, Ὀνειροκρ. κεφ. ρλδ'. σ. 143. 17.

⁵ Τὴν λ. ἀναφέρει ὁ σοφιστὴς Ἱεροφίλος εἰς τὸν περὶ τροφῶν κύκλον (Ideler, *Physici et medici Graeci minores* 1. 410).

⁶ Ἀρμόζει δὲ βαλεῖν τὸ χρίσμα πρὸ ἰδρώτος Ἱεροφίλος, Ἐνθ' ἀν. 1. 410. 4. Συμ. Σήθ, Περὶ τροφῶν δυνάμεων 47. 19.

⁷ Ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανὸς (Α'. 363) λέγει· «ἐπὶ τὸν ἔξω θόλον συγχρίεσθαι τὸ σῶμα» «ἡ δὲ ἀλοιφή παραλαμβανέσθω μὴ ἐν τῷ οἴκῳ τῷ ἔχοντι θερμὸν ἀέρα, ἀλλ' εἰς τὸν ἑξώτερον οἶκον, ὃν καὶ μαλακτικὸν καλοῦσι» Ἐνθ' ἀν. 377.

⁸ Φασὶ δὲ τινες ὡς εἴ τις τούτῳ (τῷ ἐκ τῶν ἰων ἐλαίῳ) ἐν τῷ βαλανεῖῳ ἀλείφοιτο πρὸ τοῦ ἰδρώτος οὐκ ἂν ποιεῖ σχεῖα ἐν τῷ σώματι ἔξανθήματα ἢ πληγὰς· Συμμεῶν Σήθ, Περὶ τροφῶν δυνάμεων 47. 19.

⁹ Τοιοῦτον φάρμακον ἦτο ἡ σανδράχη, ἡ καὶ κόμαρος, ὀρυκτὸν ἀρσενικοῦ θειοῦχον δηλητήριον, Μιχ. Στεφανίδου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἰστορ. τῶν φυσ. ἐπιστημῶν σ. 82.

¹⁰ Διὰ τὴν πρᾶξιν ὁ σοφιστὴς Ἱεροφίλος (Ἐνθ' ἀν. 1. 410) μεταχειρίζεται τὴν φράσιν «Ψίληθρον ποιεῖν». Περὶ τῆς ἐν λουτροῖς διὰ τοῦ χρίσματος ἀποβολῆς τῶν τριχῶν ἐπανειλημμένως ὁμίλησεν ὁ Ἀχμέτι ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του κεφ. κ'. 16. 2, κβ'. 18. 3, ρλδ'. 143. 17.

¹¹ Μετὰ τὸ εἰσελθεῖν ἐν τῷ εὐκράτῳ ἀέρι καὶ μετρίως ἰδρῶσαι καὶ λαβεῖν τὰς χλιαράς οὕτως ἀλειφέσθω· Ἀλέξανδρου Τραλλιανοῦ Α'. 377. Ἀρμόζει δὲ πρὸ τοῦ χρίσματος εἰσελθεῖν εἰς τὸ λουτρόν καὶ περιχύσασθαι δύο ἢ τρεῖς λεκάνας, Ἱεροφίλου, Ἐνθ' ἀν. 1. 410.

Ἐθεωρεῖτο δὲ τὸ πρὸς ἀποψίλωσιν χρίσμα ὑπὸ τῶν αὐστηροτέρων καὶ διὰ τοὺς κοσμικοὺς ἐπίψογον, μάλιστα ὅμως διὰ τοὺς μοναχοὺς, οἵτινες ὑπεβάλλοντο εἰς μετανοίας κυμαινομένης μεταξύ τῶν δέκα καὶ τῶν τριακοσίων¹ ὑποκείμενοι² καὶ εἰς ἀφορισμὸν ἐπὶ μίαν Ἑβδομάδα, κατὰ Θεόδωρον τὸν Στουδίτην.

Τὸ κυρίως λουτρὸν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐγένετο εἰς τὸ θερμόν, ὅπου ἐγένετο ἡ ἀφίδρωσις, ἡ ἐπίτριψις, ἡ εἴσοδος εἰς τὴν ἔμβατήν τοῦ θερμοῦ ὕδατος καὶ κατόπιν ἡ περιχύσις.

Ἴνα λοιπὸν γίνῃ ἡ ἀποβολὴ τοῦ ρύπου, μετὰ τὴν ἀφίδρωσιν, ἐτρίβετο ὑπὸ ὑπαλλήλου ἢ οἰκείου δούλου ὁ λουόμενος³ διὰ τρίπτρου⁴ ἤτοι δ' ὑφάσματος τὸ σχῆμα σακκιδίου ἔχοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εἰσήρχετο ἡ δεξιὰ τοῦ ἀποτρίβοντος, μετὰ δὲ καὶ δι' ἰνῶν ἀπλῶς σπάρτου, αἵτινες ἐκαλοῦντο σπαρτίον ἢ σπαρτζίον⁵ εἴτε καὶ δι' ὕσσωπου⁶ χρησιμοποιοιμένου μετὰ

¹ Βλ. Βυζαντινὰ Χρονικὰ Πετροπόλεως 8. 368. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Ἐπιτίμια κοινὰ τῆς ὅλης ἀδελφότητος (Migne, P.G. 99. 1756c).

² Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐνθ' ἄν.

³ Οἱ πλούσιοι ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν καὶ πολλοὺς δούλους, οἵτινες καὶ τοὺς περιέχοντο λουομένους, τὸ τοιοῦτον ὅμως ἔθεωρεῖτο ψεκτόν. Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 64, Κλήμεντος Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 9. 47. 3 «ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὸ πλείονων οἰκετῶν καταιονεῖσθαι ἐξυβρίζειν ἔστιν εἰς τὸν πλησίον». Περὶ τοῦ ἀνατριβεσθαι τὰς γυναῖκας ἐν τῷ λουτρῷ ὑπὸ τῶν οἰκείων δούλων ὠμίλησεν ὁ Κλήμης (Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 5. 32 σ. 255. 10) καὶ ὁ Ὁρειβάσιος δὲ ἐπ' ἴσης περὶ τρίψεων (10¹. 5 τόμ. 2 σ. 371. 9).

⁴ Ἄριστον δὲ τοὺς παῖδας πρὸς τοῦτο χειρίδας ἔχειν ἐξ ὀθονίων ραπτὰς, Ὁρειβάσιου, Ἱατρικῶν συναγωγῶν 10¹. 7 (τόμ. 2. 399. 1) στεγγίδες γὰρ τὰ τρίπτρα, οἷς ἐν τοῖς βαλανείοις τριβόμενοι τὸν ρύπον ἐκξέομεν I. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρ. Ἄλεξάνδραν στίχ. 874. Νῦν ἐν Μαδύτῳ τῆς Θράκης καὶ Πανόρφῳ τῆς Βιθυνίας τὸ σακκιδιον τοῦτο καλεῖται τρίπτου.

⁵ «Ἐξ ἧς (σπάρτου) παρέφθαρται χυδαῖζόμενον τὸ πλεκτόν σπαρτίον, ὁ σωματῶν ρύπος ἐκτρίβει ἐν λουτροῖς» (Εὐσταθίου, Παρεκβ. 421. 20). «Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν πάλαι χρηστῶν λεκτῶν παρέφθαρται, ὧν ἔστι καὶ τὸ ἰδιωτικῶς λεγόμενον σπαρτζίον, σπαρτίον ὀφείλον λέγεσθαι κατὰ τὴν ἀνάκαθεν χρεῖαν. Εὐρέθη γὰρ ποτε τοῖς λουομένοις ἀντὶ σπόγγων πλέγμα τι ἀπὸ σπάρτων ὡς εἰκὸς καὶ λέγεται Ἄριστοφάνης παραδηλοῦν αὐτὸ ἐν δράματι καλουμένῳ ἀναγύρω (Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1604. 15). Τὸ πρᾶγμα ἐσφύζετο τέως καὶ ἐν Πόντῳ σπάρτι ἐν Σινώπῃ καλούμενον καὶ σπαρτὶν ἐν Κοτυώροις, νῦν δ' ἐν Θεσσαλονίχῃ σπαρτσὶ, σπάρτσια ἐν Φιλιππουπόλει καὶ Ἠπειρῷ καὶ σπαρτσὰ ἐν Καστορίᾳ. Ἐν Οἰνῇ δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Πόντου τὸ αὐτὸ καλεῖται ἀλειφτήριν καὶ εἰλήφιν. Εἶναι δὲ τὸ σπαρτσὶν σακκιδιον ἐκ σκληροῦ μαλλίνου ὑφάσματος συνήθως, ἀλλὰ καὶ ἐκ λίνου κατασκευαζόμενον E. Κούση, Περὶ τῆς Τραπεζουντίας διαλέκτου (Πλάτων 6. 99), I. Βαλαβάνη, Ζῶντα μνημεῖα σ. 54, Κρομμύδα, Διατριβὴ σ. 319.

⁶ Ἐν τοῖς αἰνίγμασι Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου φέρεται

χρήσιμον, ἅμα δὲ κάρχρειον πέλω

μὲ ἐρμηνεῖαν ὕσσωπε, πλύνεις τοὺς ρύπους τῶν σωματῶν, Max Treu, Eustathii Macrembolitae quae feruntur aenigmata ἀριθ. 7 σ. 6. Ὁ ὕσσωπος εἶναι τὸ ἐν Ἄμοργῷ λου-

ταῦτα ἀφθόνου σκάμματος (=σαπουνάδας)¹ προερχομένου εἴτε ἐκ τῆς ἀναλύσεως σμήγματος², ἤτοι σάπωνος ἢ Γαλλικοῦ³, εἴτε παλαιότερον καὶ νίτρον ὀπτοῦ⁴.

Ἔτι μετὰ ταῦτα ἀπεπλύνοντο οἱ λουόμενοι δι' ἐπαντλήσεως ὕδατος, μαρτυροῦσιν οἱ συγγραφεῖς.

Οἱ ἐπόμενοι στίχοι τῶν Προδρομείων ποιημάτων διασαφηνίζουσι τὰ ἀνωτέρω:

*ἐν μέρει κράζει ὁ ἠγούμενος, ἐν μέρει ὁ οἰκονόμος·
ὁ μὲν προστάσσει τριγῆ με καὶ τάρασσε τὸ σκάμμα⁵.*

τ ῥ ὁ χ ο ρ τ ο ν κ α λ ο ῦ μ ε ν ο ν , T e u c r i u m p o l i u m Χ ε λ δ ρ ᾶ ἱ χ - Μ η λ ι α ρ ᾶ κ η , Τ ᾶ δ η μ ὴ δ η ὄ ν ὠ μ α τ α τ ῶ ν φ υ τ ῶ ν σ . 87 .

¹ Πῶς τὸ σκάμμα = σκαπτομένη γῆ καὶ ὁ ἐκ γῆς πηλὸς κατήντησε νὰ σηमाίη τὴν σαπουνάδα βλ. Ἄμαντον ἐν Ἑπετ. Βυζ. Σπουδ. 2. 286 - 7.

² Συνέβη οὖν ἐν μιᾷ εἰσελθεῖν λούσασθαι καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτῆς τὰς παιδίσκας ἐπὶ τὸ κομίσει σμήγμα Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Σουσάνναν (Migne, P.G. 56. 591). Διὰ τῆς λ. σμήγμα οἱ Βυζαντινοὶ ἐνόουν τὸν σάπων· σμήγμα· τὸ καθάρισμα, τὸ σαπώνιον (τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ.) ρύμμα· τὸ παρ' ἡμῖν σμήγμα ἢ νίτρον. (Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 377) σμήγματα, οἷς οἱ λουόμενοι χρῶνται, τῶν βαλανείων πωλούντων (Σχολιαστ. Θεοκρίτ. Εἰδύλλ. Γ'. 17).

³ Ὡς δ' ἤρξατο Γαλλικῶ σμήχεσθαι, λαβὼν Ἄνδρέας τὸ καδιὸν δίδωσι κατὰ κορυφῆς τοῦ βασιλέως (Θεοφάν. 351. 30). Ἡ λ. σάπων, ἦν μεταχειρίζεται πρῶτος ὁ Ἀρεταῖος, εἶναι Γαλλοκελική, τὴν παρέλαβον δ' οἱ Ρωμαῖοι ὑπὸ τὸν τύπον sapo (Γαλλ. savon, Γερμ. Seife). Ἐπειδὴ δ' ἐκ τῶν Κελτῶν Γάλλων παρέλαβον οἱ Βυζαντινοὶ τὸν σάπων, δι' αὐτὸ τὸν ὀνόμασαν Γαλλικόν, (Δ. Κοραῆ, Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων σ. 108 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἄτακτα 1. 249). Περὶ τοῦ σάπωνος, ὅστις σαπώνιον καὶ σαπούνην ἐκαλεῖτο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques III. 118 καὶ Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 6. 7. Ἐπιθὶ καὶ τὰ ὑπὸ Κ. Κόντου γραφέντα ἐν Παρνασσῶ τόμ. Α'. σ. 192 ἔξ.

⁴ Τὸ νίτρον, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν σάπων ἀναφέρεται· «μηδὲ σάπωνι ἢ νίτρον σμηγέσθωσαν τὴν κεφαλὴν» Ἀλεξ. Τραλλιανὸς Α'. 447. Κατὰ τὸν Λιβάνιον, ἡ φλύαρος γυνὴ ἢ ἐκ τοῦ λουτροῦ ἐπανελθοῦσα λέγει· «τίς εὔρε νίτρον, τίς ἀπώλεσε σάνδαλον», Διβανίου, Δύσκολος γήμας λάλον γυναῖκα ἑαυτὸν προσαγγέλλει (σ. 523. 7 Förster). Καὶ λέγει μὲν ὁ Καισαρείας Ἀρθέας (Εἰς Λουκιανῶ Λεξιφ. 2 H. Rabe, Scholia in Lucianum 191. 8 Σ. Κουγέας, Ἐνθ' ἄν. Λαογρ. 4. 248) «ρύμματα τὸν σάπων ἢ καὶ τὸ νίτρον, ἐχρῶντο γάρ καὶ νίτρον οἱ παλαιοὶ ἐν τοῖς λουτροῖς» ὑποδηλῶν ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα τὸ νίτρον ἐν τοῖς λουτροῖς, μεταγενέστεροι ἐν τούτοις συγγραφεῖς μνημονεύουσι τὴν λ. νίτρον ἀντὶ τοῦ σάπων, ὁ Μιχ. Χωνιάτης π. χ. εἶπε· «ποσάκις νίτροις καὶ λουτροῖς καθαίρομεν;» (Arsenij, Vier bisher nicht edierte Homilien σ. 29) καὶ ὁ ἀδελφός του δὲ Νικήτας ἐν τῇ χρονικῇ του Δηγήσει (194. 8) ἔγραψεν· «ἐν βαλανεῖω λουόμενος ἦν, εἰς διαφορὰν δὲ καταστάς μετὰ τῶν τοῖς αὐτοῖς νίτροις ἀγνιζομένων εἰς τὰ ἀπόδυτρα ἔξεισιν». Ὅρα ὅσα περὶ ρύμματος, νίτρον, κονίας ἔγραψεν ὁ Κ. Κόντος εἰς τὰς μικρὰς φιλολογικὰς του διατριβὰς ἐν Παρνασσῶ τόμ. Α'. σ. 253 ἔξ. Κατὰ τὸν Ἑμμ. Ἐμμανουήλ, Ἐνθ' ἄν. 16 τὰ ρύμματα ἀπετελοῦντο ἐκ τέφρας καὶ ἐξ ἄλλων ἀνοργάνων οὐσιῶν.

⁵ Hesseling - Pernot, Poèmes, Prodromiques III. 118.

¹ Ἐκ τοῦ τὸν ρύπον δὲ τοῦ σώματος ἀποκαθαίροντος σπαρτίου ἐσηματίσθη καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ρῆμα σπαρτεῦω, καὶ κατὰ μετάθεσιν παστρεῦω, ὅπερ κοινῶς σήμερον συνωνυμεῖ τῷ καθαίρω ¹.

² Ἄλλος ἐπ' ἴσης τρόπος τοῦ λούεσθαι ἦτο νὰ εἰσέλθῃ τις εἰς τὴν ἔμβασιν ἢ ἔμβατήν, εἰς ἣν ὑπῆρχε συγκεκρασμένον ² ὕδωρ ³, τὸ ὁποῖον πρὸ τῆς εἰσόδου ἀνεκίνει διὰ τῆς χειρὸς ὁ λουόμενος ⁴, καὶ μετὰ τὴν ἐν αὐτῷ παραμονὴν ἐπὶ ἀνάλογον χρονικὸν διάστημα, νὰ ἐξέλθῃ ⁵, ἀφ' οὗ ὁ ὑπάλληλος τὸν παράχυνε, ἐπήντλει δῆλα δὴ κατὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ σώματός του διὰ καδίου χλιαρὸν ὕδωρ ⁶.

Τὸ τελευταῖον στάδιον τοῦ λουτροῦ ἦτο ἡ εἵσδος τοῦ λουσθέντος εἰς ψυχρὰν δεξαμενὴν ἢ τὸ ψυχρόν, ἐνθα ἐλάμβανε douche, ἵνα μὲ σημερινὸν ὄρον ἐκφρασθῶμεν ⁷. Μετὰ ἤρχιζεν ἡ ἀποσπόγγις, ἣν ἐπηκολούθει

¹ Ὅτι ἐκ τοῦ σπάρτου, ἐξ οὗ καὶ σάρωθρα κατεσκευάζοντο, παράγεται τὸ σπαρτεῦω - παστρεῦω εἶπεν ὁ Α. Κοραῆς, Ἄτ. Α'. 239, τοῦ αὐτοῦ Ἑλλην. βιβλ. 2 288. βλ. καὶ Γ. Χατζιδάκι ΜΝΕ Α. 327. Η. Pernot, Etudes de ling. néo-hellenic 1. 472 ἔξ. Ἐγὼ ὑπεστήριξα ὅτι ἐκ τοῦ ἐν τοῖς λουτροῖς σπαρτίου, δι' οὗ ἀποκαθαίρεται ὁ ρύπος τοῦ σώματος ἐσηματίσθη τὸ σπαρτεῦω, ὅπερ ἐν Πόντῳ σπαρτσίζω λέγεται Φ. Κουκουλέ, Ἄπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολ. τῆς Μεγάλ. Ἑλλάδος 1928 σ 369).

² Τοῦτο ἐκαλεῖτο τὸ ζέον ἢ τὸ ζέμα· Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. ρηδ' 143. 27, I. Τζέτζου, Χιλιάδες I ἴστορ. 190 στίχ. 509 χιλ. II στίχ. 950 (Gramer, Anecd. Oxoniensia 3. 357, Hesselting Pernot, Poèmes Prodromiques III 133).

³ Πβ. καλῶς ἐγκέκρται ἡ ἔμβατή· Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα 45· ἔστω δὲ ὁ ἀήρ εὐκρατος ὁμοίως δὲ καὶ ἡ τοῦ θερμοῦ δεξαμενὴ Ἀλεξ. Τραλλιανὸς Α' 603. Ὁμίλησε δὲ καὶ ὁ Εὐστάθιος (Migne, P. G. 136. 617 A) διὰ λούμα θυμῆρες, καὶ ὁ Πρόδρομος δὲ περὶ συγκερασμοῦ τοῦ θερμοῦ ὕδατος τῆς δεξαμενῆς διὰ ψυχροῦ ὕδατος (Θεοδ. Προδρομόμου, Εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα (Μανουήλ Κομνηνὸν) ἐγκώμιον στίχ. 789 (Recueil des hist des Croisades II. 747). Μετεχειρίζοντο δὲ πρὸς δήλωσιν τοῦ πληροῦν τὴν δεξομένην ὕδατος συγκεκρασμένου τὸ ρῆμα γεμίζω «καὶ λέντιον διεζώσατο καὶ οὐδὲ τούτῳ ἠρέσθη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐγέμισε καὶ ἐτέρῳ πληρῶσαι ἐκέλευσε» (Χρυσόστομος, Ὁμιλία Ο' Migne, P. G. 59. 383)

ὁ μὲν προστάσσει τριπῆ με καὶ τάρασσε τὸ σκάμμα,

ὁ δ' ἄλλος πάλιν γέμισε, περιχύσε με, ἄς ἔβγω

Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques III. 113.

⁴ Ὁ πολὺς δῆμος βουλόμενος τὸ σῶμα κατὰ τὴν ἔμβασιν πλέον θερμαίνεσθαι κινεῖ τὸ θερμὸν συνεχῶς ἐφ' ὅσον βούλεται, Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, Ἱατρικῶν ἀπορρημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α (Ideler, Physici et medici Graeci minores 1. 37. 32, 38. 14).

⁵ ὦραν ἂν ποίσης εἰς λουτρονὸν ὀλιγορεῖς αὐτίκα γοργὸν ἂν σὲ οὐκ ἐκβάλουσιν ἐκεῖ νὰ ἐξεψυχῆσης
Μιχ. Γλυκά, Στίχοι στίχ. 228 ὦραν=πολὺ χρονικὸν διάστημα καὶ νῦν «αὐτὸς ἔκανε ὦρα»=ἐχρόνισε πολὺ, «μὲ ὦρα, μὲ ὦρα»=μετὰ πολλοῦ χρόνου πάροδον.

⁶ Ἡ ἐπάντησις αὐτῆ ἐδηλοῦτο διὰ τοῦ ρήματος παραχύνειν ἢ περιχύνειν, περιχέειν. Νῦν τὸ περιχύνω ἐπὶ τῆς ἐπαντήσεως ταύτης συνηθέστατον.

⁷ Οἱ ὑγαίνοντες εἰς τὸ ψυχρὸν ὕδωρ ἑαυτοὺς ἐμβάλλουσι μετὰ τὸ θερμοῦν λουτρονὸν

ἢ ἐπάλειψις διὰ μύρων ¹, καὶ εἶτα ἡ περιβολὴ διὰ τῶν λουτηρίων ἀμφίων, ὁ δὲ λουστῆεις, ἀφ' οὗ ἤκουε παρὰ τοῦ ὑπαλλήλου τὸ «καλῶς ἐλούσω, κύριε», «καλῶς σοι ἔστω» ², ἀνήρχετο εἰς τὸ ἄνω πάτωμα, ἵνα ἀνακλιθῆ ³.

Τὸν τρόπον ἐν γένει καὶ τὰ στάδια τοῦ λουτροῦ κάλλιστα, ἐν τῇ συντομίᾳ των, παριστῶσι τὰ ἐξῆς χωρία ἐκ τῶν ἐρμηνευμάτων τοῦ Πολυδεύκου «Δὸς μοι ἔλαιον· ἀλειψόν με, ἀπέλθωμεν ἔνδον. Ἦδη ἴδρωσα; ἴδρωσα· δὸς μοι ἀφρόνιτρον· τριψόν με καλῶς. Καλῶς ἐγκέκραται ἡ ἐμβατή· ἐξέλθωμεν ἔξω καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν» «ἄλειψον· ἀλείψας με, τριψον· ἰδροῖς; ἰδρῶ. ἐκλέλυμαι· κατάβα· ἔξελθε λοιπὸν βάλε σεαυτὸν εἰς τὴν κολυμβήθραν ὑπαίθριον· κολύμβησον· ἐκολύμβησα· περιέχει σεαυτὸν· περικατάμαξόν με· κατάμαξόν μου τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς πόδας· δὸς σανδάλια καὶ ὑπόδησόν με» ⁴.

Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως, ὁμιλεῖ περὶ βασιλικῶν λουτροῦ γινομένου ἐν Βλαχερναις, ἀξίζει δὲ νὰ εἴπῃ τις περὶ αὐτοῦ ὀλίγας λέξεις συντομώτατα, καίτοι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ κοινοῦ λουτροῦ, ἀλλὰ περὶ λούσματος, ἡγιασμένου ἐνέχοντος ὕδαρ καὶ πρὸς σωματικὴν, ἀλλὰ καὶ ψυχικὴν σωτηρίαν γινομένου, μετὰ θρησκευτικῆς τελετῆς ⁵.

Κατὰ τὴν διδομένην λοιπὸν περιγραφὴν, ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν δεσποτῶν υἱῶν του ἐπιβαίνων δρόμονος, ἀπεβιβάζετο μετὰ τῆς ἀκολουθίας του πρὸ τῆς πύλης τοῦ τείχους τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου τὸν ἀνέμενον ἐν στολῇ (σκαρამάγγια φοροῦντες) οἱ συγκλητικοί. Ἄμα ἀποβιβαζόμενοι οἱ δεσπότες, ἐπέβαινον ἵππων καί, τμήματος τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς ἀκολουθοῦντος, ἐπορεύοντο εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, ἔνθα καὶ εἰσῆρχοντο καὶ ἤπτον κηροῦς διευθυνόμενοι εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον. Μετὰ ταῦτα, ἀφ' οὗ εἰς διάφορα σημεῖα καὶ πρὸ ἁγίων εἰκόνων ἤπτον κηροῦς, ἐξήρχοντο διὰ τοῦ νάρθηκος καὶ ἐπορεύοντο εἰς τὸ λούμα, χρυσᾶ λέντια φοροῦντες καὶ ἀκολουθούμενοι ὑπὸ τμήματος τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς. Οἱ βασιλεῖς, φθάνοντες εἰς τὰ λουτρά ἀνήρχοντο εἰς τὰ ἀποδυτὰ (=ἀποδυτήρια) καὶ χρυ-

¹ Ὁ ρεῖβασίου, Περὶ λουτρῶν γλυκῶν δυνάμεως καὶ χρήσεως 10¹. 15 (τόμ. 2.375.11).
² Ἐξέλθωμεν ἔξω καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν· Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα σ. 45.

³ Θεραπέυσας τὸ σῶμα τοῖς ὕδασι ἐξείσιν... οὐδὲ ἦν ὁ κἂν περικάλυμμά τι ἢ ἔκμακτρον αὐτῷ παρεξόμενος' (βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀγαθητοῦ τοῦ Ἐπισκόπου Συναοῦ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμῆας, *Varia Graeca sacra* 125. 15). Κατάμαξόν με, κατάμαξόν μου τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς πόδας. Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα σ. 216. Περὶ τοῦ μυρίσματος ἐν τοῖς λουτροῖς ὁμιλεῖ ἐπίγραμμα Λεοντίου τοῦ σχολαστικοῦ Παλατ. Ἀνθολ. IX. 624 (Didot).

⁴ Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα 216.

⁵ Ἀνελθὼν δὲ εἰς τὸν οἶκον ἀπὸ τοῦ λουτροῦ μὴ εὐθὺς πινέτω (ὁ ἀσθενὴς) οἶνον καὶ μάλιστα τὸν ἄκρατον ἀνιόντες δὲ ἀπὸ τοῦ βαλανείου μὴ πινέτωσαν οἶνον παραχρημά· Ἀλεξ. Τραλλιανός, Β'. 369, 465, 513, 573.

⁴ Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα σ. 45. 215. 216.

⁵ Μ. Γεδεών, Ἐορτολόγιον Κωνσταντινουπολίτου προσκυνητοῦ σ. 200 ἐξ.

σοῦν περιζώμα, λέντιον, περιβαλλόμενοι εἰσήρχοντο εἰς τὸ ἅγιον λουῖσμα καὶ ἤναπτον κηρία, τὰ ὁποῖα τοὺς προσέφερον ἀνακτορικοὶ ὑπάλληλοι. Κηρία ἐπ' ἴσης ἤναπτον εἰς ἄλλα διαμερίσματα πρὸ τῶν εἰκόνων καὶ ἔπειτα εἰσήρχοντο εἰς τὸν κόλυμβον, τὴν τοῦ λουτροῦ δῆλα δὴ δεξαμενὴν, ἀφ' οὗ προηγούμενως ὁ πρωτεμβατάριος διὰ τοῦ σταυροῦ ἠγίαζε τρις τὸ ὕδωρ εἰς ὃ ἔμελλον νὰ ἐμβαπτισθοῦν καὶ ἔλεγε τὴν εὐχὴν τοῦ κολύμβου, ἣτις μᾶς διεσώθη ¹.

Καθ' ὃν χρόνον ἀνεγινώσκετο ἡ εὐχή, οἱ κατώτεροι ὑπάλληλοι εἰσαγόμενοι ἐφιλοδωροῦντο ἕκαστος δι' ἑνὸς νομίσματος ὑπὸ τοῦ ἀνακτος, ὅστις ἐξερχόμενος τοῦ κολύμβου καὶ ἀποβάλλων εἰς τὸν μικρὸν ἐξώτερον θόλον τὰ διάβροχα χρυσαῖα λέντια καὶ χρυσοῦφανα φορῶν, ἀνήρχετο μετὰ τῶν δεσποτῶν εἰς τὰ διαμερίσματα τοῦ ἀποδυτηρίου καὶ ἐκεῖ ἐνεδύετο καὶ ἀνεπαύετο ².

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΛΟΥΤΡΟΝ

Ὁ λουστῆς, ἀφ' οὗ, ὡς εἴρηται, ἤκουε παρὰ τοῦ ὑπαλλήλου τὸ καλῶς ἐλούσω, κύριε ³, ἀνήρχετο εἰς τὸ ἄνω πάτωμα, ἵνα ἀνακλιθῆ καὶ πῖη καὶ τὰ τονωτικά ποτά, μάλιστα, ἐὰν ἦτο ἀσθενής ⁴. Ἐπειδὴ δὲ οὐχὶ σπανίως καὶ ἐκοιμῶντο ἐπὶ χρονικὸν τι διάστημα οἱ λουόμενοι ⁵, ὑπῆρχον ἐκεῖ ἀνάκλιτρα μὲ βαμβακερὰ στρώματα, μαλακὰ προσκεφάλαια καὶ μεταξωτὰ διὰ τοὺς πλουσίους λευκὰ σινδόνια, τὰ ὁποῖα οὗτοι μετεκόμιζον ἐκ τῶν οἰκιῶν των διὰ τῶν δούλων των ⁶ συνιστῶντες εἰς αὐτοὺς, ἀναλόγως τῆς ματαιοδοξίας των, ἵνα εἰς ἐπιφανῆ τὰ τοποθετήσωσι θέσιν ⁷.

Ἐπειδὴ δέ, ὡς μαρτυροῦσι παραπονούμενοι οἱ συγγραφεῖς, τὰ λουτρὰ ἦσαν τόπος ἐπιδειξέως, διὰ τοῦτο συχνὰ συνήντα τις ἐν αὐτοῖς μάλιστα πλουσίας ἐπιδεικνύσας δεσποίνας ⁸ ἐπιδεικνυούσας τὰ τεχνητὰ καὶ περιφόρητα λουτρὰ αὐτῶν τὰ ὑπὸ διαφανοῦς σινδόνης περικαλυπτόμενα, πρὸς δὲ καὶ τὰς ἐπιχρυσούς καθέδρας των καὶ τὰ διάφορα ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου λουτρικὰ σκεύη των ⁹.

¹ Goar, Εὐχολόγιον σ. 364 (β' ἐκδόσεως) Dmitrievskij, Τυπικὰ 2. 49.

² Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 551.1. 556. 18.

³ Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα 216.

⁴ Βλ. σημ. 283.

⁵ Ἀνελθόντες δὲ εἰς τὸν οἶκον ἐπιτρέπειν ἡσυχάζειν ὑπνώσειν τε πάντως Ἀλέξ. Τραλλιανὸς 1. 615.

⁶ Εὐσταθίου, Ἠθοποιία σ. 328. Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρή στίχ. 797. 801, Συντίπας 37. 2. 23, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 11. 12 καὶ 12. 1. Διὰ κραββάτια συστειτὰ, χάριν τοῦ λουτροῦ τοῦ ἐκστρατεύοντος βασιλέως, ὁμίλησε Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογεννῆτος ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως.

⁷ Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες χιλ. IV ἱστορ. 141. 592.

⁸ Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία ΚΘ'. (Migne, P. G. 60. 218) τοῦ αὐτοῦ, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία Μ'. (Migne, P. G. 61. 354).

⁹ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 5 σ. 254. 12 ἐξ.

Ἐνωτέρω μικρὸν ὠμίλησα περὶ τῶν τονωτικῶν ποτῶν καὶ φαγητῶν, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον οἱ ἀσθενεῖς μετὰ τὸ λουτρὸν· τὸ ἔθιμον ὅμως τοῦ τρώγειν καὶ πίνειν ἐν τοῖς λουτροῖς ἦτο ἐν μεγίστῃ χρήσει καὶ παρὰ τοῖς εὐρώστοις, οἵτινες διασκεδάζοντες καὶ ἔτρωγον καὶ ἔπινον ἐν τῷ λουτρῷ¹, κατὰ συνήθειαν καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπικρατοῦσαν, οἵτινες ἀπὸ τὰς πορίνας τὰς προσηρητέμας εἰς τὰ μεγάλα λουτρά ἠγόραζον διάφορα τρόφιμα²· ἀναφέρονται μάλιστα καὶ γυναῖκες τὰς ἐσαχρίδας τῶν ἀνθρώπων μεθ' ἑαυτῶν

Εἰκ. 5. Γυνὴ ἐξερχομένη τοῦ λουτροῦ. (Ἐκ τοῦ χειρογρ. τοῦ Σκυλλίτη, L. de Beylié, *L'habitation byzantine* σ. 90).

εἰς τὰ λουτρά παραλαμβάνουσαι, ἵνα ἐπ' αὐτῶν μαγειρεύσωσιν³. Ὁ Λιβάνιος μάλιστα προσθέτει «καὶ πολλάκις χεῖρον ἢ νῦν τοῦ πράγματος ἔχοντος ὥστε χορούς τε ἔνδον (τῶν λουτρῶν) ἰσάναί καὶ ἔνια τῶν ἐπὶ σκηπῆς ἄδεσθαι»⁴.

¹ Ὁ Κλήμης, Ἐνθ' ἀν. ὠμίλησε διὰ τοὺς περιφέροντας ἐν τοῖς λουτροῖς χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκευή «τὰ μὲν εἰς προπόσεις, τὰ δὲ εἰς τροφάς».

² Pauly-Wissowa, R. E. ἐν λ. Bäder σ. 2758.

³ Κλήμεντος, Παιδαγ. Ἐνθ' ἀν. στίχ. 15, Λιβανίου, Δύσκολος, γήμας λάλον γυναῖκα, ἑαυτὸν προσαγγέλλει 6. 523. 6 (Förster). Περὶ ἀρίστου γυναικῶν ἐν λουτρῷ ἰδέ ὅσα λέγει Χαρίτων ὁ Ἀφροδισιεύς εἰς τοὺς κατὰ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην λόγους Β' 225.

⁴ Λιβανίου, Πρὸς Ἰκάριον 3. 6. 16 (Förster). Αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (P. G. 1. 585) ἐκέλευον «γυναικεῖον δὲ ὄντιος βαλανεῖον εὐτάκτως μετὰ αἰδοῦς μεμετρημένης λουέσθω». Τὰς ἐν τοῖς λουτροῖς διασκεδάσεις ἐξηκολούθησαν καὶ αἱ Τούρκισσαι Σ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 1. 119, Σπ. Ζαβιτιζιάου, Περὶ νηψίματος σ. 207, Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα (B. Z. 30. 182).

Ἐντεῦθεν ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοῖς λουτροῖς ἐπεκρατεῖ θόρυβος, ὅποιοι, ὡς λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς, μόνον ἐν θεάτροις καὶ ἀγοραῖς ¹.

Ὡς δὲ καὶ ἀλλαχοῦ, οὕτω καὶ ἐν τοῖς βαλανείοις, αἱ πολυλόγοι γυναῖκες εὗρισκον ἀφορμὴν ν' ἀνοίξωσι τὸ ἀπύλωτον στόμα των τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα κατηγοροῦσαι ², νὰ συνεχίσωσι δὲ καὶ τὰ σχόλιά των οἴκαδε ἐπανεληθοῦσαι. Ἀξίζει δὲ νὰ ἀναγραφῇ ἐνταῦθα χωρίον τοῦ Λιβανίου, ἐν ᾧ παραστάνεται τύπος τοιαύτης γυναικὸς ἐκ τοῦ λουτροῦ ἐπανεληθούσης· λέγει λοιπὸν «Ἐκ βαλανείου δ' εἶποτε ἀναστρέψειε, φεῦ τῆς ἐπομβρίας τῶν ρημάτων! Πόσα μὲν λέγει περὶ τῆς δεξαμενῆς, πόσα δὲ περὶ τῶν γυναικῶν! Τίς ἦλθε, τίς οὐκ ἦλθε, τίς ἄνευ παιδισκαρίων, τίς αὐτοῖς παιδισκαρίοις, τίνι σπῖλος ἦν ἐν τῷ σώματι, τίς ἐρρυμμένη καλῶς ἀπήει, τίνι ρυτίδες ἐπὶ τῆς μορφῆς, τίνι τὸ πρόσωπον ἐμμυθιώτο, τίς εὔρε νίτρον, τίς ἀπώλεσε σάνδαλον, τίς ἀνέτρεψε τῆς βαλανευτρίας τὴν ἐμπολήν, τὴν δοῦσαν ὀβολὸν τῷ βαλαίνειϊ, τὴν πλέον, τὴν ἔλαττον, τὴν οὐδὲν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ μὴ δοῦναι προστίθησι μάχην ³.

Τέλος οἱ λουσθέντες, καθαρὰ φορέσαντες, ἔσπευδον εἰς τὰς οἰκίας των, τὴν τύρβην καὶ τὴν ἀγορὰν ἀποφεύγοντες, ἵνα μὴ καταστρέψωσι τὴν ἄνεσιν αὐτῶν ⁴.

ΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ

Ὁ διευθύνων ἐν Βυζαντινὸν λουτρόν, χαρακτηρίζεται, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, ὡς βαλανεύς, ἦτο δ' οὗτος ἀνὴρ εἰς τὰ ἀνδρικὰ λουτρά, γυνὴ δὲ, βαλανεύτρια, εἰς τὸ ἐν τοῖς διδύμοις τμήμα τῶν γυναικῶν ⁵. Καὶ πάλιν ὁ βαλανεύς ἦτο ἢ λαϊκὸν πρόσωπον ἢ καὶ κληρικόν, ὅπερ τελευταῖον ἀπηγόρευον οἱ κανόνες ⁶, ἀφ' οὗ μάλιστα, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, οἱ τοιοῦτοι, εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ μάλιστα κέντρα, δὲν ἐθεωροῦντο ἔντιμα ὑποκείμενα.

¹ Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία Α' (Migne, P. G. 60. 227).

² Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν λόγ. 3 (Migne, P. G. 56. 536).

³ Λιβανίου, Δύσκολος, γήμας λάλον γυναῖκα, ἑαυτὸν προσαγγέλλει 6. 523. 5 ἐξ. (Förster).

⁴ Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ε'. (Migne, P. G. 57. 55), τοῦ αὐτοῦ, Εἰς ἐπιστολὴν Α'. πρὸς Κορινθίους (Migne, P. G. 61. 94) Εὐσταθίου, Εἰς τὸν ὑπερλίαν σπουδάζοντα διὰ στύλου ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀναφανῆναι (Opusc. 192. 72).

⁵ Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως *Varia Graeca sacra* 11. 12), Λιβανίου, Δύσκολος, γήμας λάλον γυναῖκα, ἑαυτὸν προσαγγέλλει 6. 523. 6 (Förster).

⁶ Ὁ Βαλαμῶν ἐρμηνεύων τὸν ΙΖ' κανόνα τῆς Α'. ἐν Νικαίᾳ συνόδου παρατηρεῖ «Σημειῶσαι τὸν κανόνα διὰ τοὺς ἱερωμένους τοὺς ἐμπορευομένους οἰνάρια ἢ βαλανεῖα πακτεύοντας ἢ ἄλλα τοιαῦτα ποιοῦντας καὶ προβαλλομένους ἀκανόνιστον τελευταίαν ἀγκυραν τὴν πενίαν (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 153).

Τὰ δημόσια λουτρά, ἐν οἷς δωρεὰν ἐλούοντο οἱ πολῖται, γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦλάχιστον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐμίσθου ὁ ἀγορανόμος¹.

Τὸ κατώτερον προσωπικὸν τῶν λουτρῶν ἀποτελεῖτο ἀπὸ κατωτάτης κοινωνικῆς τάξως ὑποκείμενα, δουλικά συνήθως², εἰς δὲ τὰ μοναστήρια ἀπὸ μικροὺς καλογήρους³. Ἄνηκε δ' εἰς αὐτὸ α') ὁ ἐγκαύστης ἢ καμινάρις ἢ καμινᾶς, ὁ ἀνάπτων τὸ καμίνιον τοῦ λουτροῦ⁴, μετὰ ταῦτα ὁ λουτράρις⁵ ἢ λούστης⁶ ὁ καὶ περιχύτης, καί, κατ' ἀρχαίαν χρῆσιν, παραχύτης, ὁ διὰ χλιαροῦ ὕδατος ἀποπλύνων τὸν λουσθέντα⁷. Ἦτο δ' ἔργον τοῦ λούστου, ὅστις λούων ἔφερε διαζῶμα, λέντιον⁸, νὰ ἐκνεοῖ ἐπ' ἴσης καὶ ἀπορρίπτῃ τὸ ρυπαρὸν τοῦ λουτροῦ ὕδωρ, τὸ ἀπόλουτρον ἢ ἀπόλουμα⁹.

Ὁ ἐπὶ τῆς ἐμβατῆς θὰ ἐλέγετο ἐμβατάριος, ἀφ' οὗ τὸν προϊστάμενον τούτου εὐρίσκομεν πρωτεμβατάριον καλούμενον καὶ ἀνήκοντα μετὰ τοῦ βαλνιαρίτου εἰς τὴν μυστικὴν θεραπείαν τοῦ βασιλέως¹⁰. Εἰς τὰ βασιλικά τέλος λουτρά ἀναφέρονται καὶ οἱ βαστακταί¹¹. Τέλος περὶ τῶν ἱματοφυλάκων, τῶν καψαρίων καλουμένων, ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος.

¹ Πανδέκτ. 19. 30. 1.

² Synaxarium Colbertuum 26ης Σεπτεμβρ. Μόνον οἱ πραιπόσιτοι τοῦ βασιλικοῦ λουτροῦ ἦσαν λαμπρότατοι ὑπατικοὶ (Βασιλικά βιβλ. 6 τίτλ. 25. 6).

³ Hesselting - Pernot, Poèmes Prodromiques III. 113, Dimitrievkij, Τυπικά 1. 686.

⁴ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 350, Φιλοθέου, Κλητορολόγιον σ. 144. 24 (ἐκδ. Bury).

⁵ Συντίπας, 37. 2 Τὰ λουτράρις καὶ λουτράρισσα συνήθη νῦν παρ' ἡμῖν.

⁶ Φιλοθέου, Ἐνθ' ἀν. 144. 24, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 554. 13, 555. 18. Ἐν τοῖς βασιλικοῖς λουτροῖς οἱ καμινάδες καὶ οἱ λούσται ἦσαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ παππίου, Φιλοθέου, Ἐνθ' ἀν.

⁷ βαλανεύς· πολυπράγμων, περιέργος καὶ παραχύτης Ἡούχ. τὸ παραχέειν παρὰ τῷ αὐτῷ λεξικογράφῳ ἐν λ. βαλανεύειν· βαλανείτης· ὁ παρὰ τοῖς πολλοῖς καλούμενος περιχύτης, Σουίδας ἐν λ. βαλανειομφάλους. καλὴν ἐμβασιν ἄς ποιήσῃ ὁ περιχύτης, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia graeca sacra 12. 22) Εἰς τοίνυν ἐν σχήματι περιχύτου φανεῖς προετρέπετο τὸν ἀσθενοῦντα ἀναστήναι, L. Deubner, Kosmas und Damian 135. 25 τὸ δὸς τὴν περιχύτριαν τὸ δὸς τὸν περεχύτην, Hesselting - Pernot, Poèmes Prodromiques II. 51· Ἰξειπήτης· ὁ περιχύτης λεξ. Ζωναρά ἐν λ. Τὰ περιχύνω, περεχύνω συνηθέστατα νῦν.

⁸ Τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν λουτρίδα.

⁹ Λούτρον τὸ ἀπόλουμα, ὃ ἐστὶ τὸ ἀπόλουτρον, Σχολιαστ. Ἄριστ. Ἰπλ. 1401 λούτρον· μοναχῶς τὸ ἀπόλουμα, ὃ γλίττον ἄλλοι φασί, Εὐσταθίου, Παρεκ. 1560. 32. Νῦν τὸ ἀπόλουτρον ἐν Καρπάθῳ καὶ Ἠπίρῳ καλεῖται ἀπόλουσμα.

¹⁰ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 554. 13.

¹¹ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 555. 22.

Η ΔΙΑ ΤΗΝ ΛΟΥΣΙΝ ΚΑΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΑΜΟΙΒΗ

Οἱ ἀρχαῖοι τὴν διὰ τὴν λούσιν καταβαλλομένην ἀμοιβὴν ἐκάλουν ἐπίλουτρον, οἱ Ῥωμαῖοι balneaticum, οἱ δὲ Βυζαντινοὶ βαλανικόν¹, σήμερον δ' ἐν Μακεδονίᾳ λουτριάτικο καὶ ἐν Πόντῳ λουτρικόν. Ἐποικίλλε δὲ τὸ βαλανικόν κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ π.χ. ἕκαστος τῶν λουομένων ἐπλήρωνε δηνάρια δύο, ἧτοι 25 προπολεμικὰ λεπτά², ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λιβανίου ὁ μέσος ὄρος ἦτο εἰς ὀβολός³, κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα πέντε φόλλεις ἤρκουν πρὸς καταβολὴν τοῦ βαλανικοῦ⁴, κατὰ δὲ τὸν ΙΒ' ἐπληρώνετο μία δραχμὴ⁵. Καὶ ταῦτα μὲν κανονικῶς ὑπῆρχον ὅμως καὶ οἱ δυστροποῦντες, οἵτινες λουόμενοι οὐδὲν κατέβαλλον, ὅποτε συνέβαινον ἔριδες καὶ διαπληκτισμοί⁶. Ἐκτὸς τούτου, ἐννοεῖται, ὑπῆρχον καὶ δωρεὰν εἰς κοινὴν χρῆσιν παρεχόμενα λουτρά, τῆς πολιτείας πληρωνούσης τὴν δαπάνην. Διὰ τὸ γνωστὸν μάλιστα λουτρὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Ζεύξιππον, γνωρίζομεν ὅτι ἤνοιγε τὰς πύλας του δωρεὰν εἰς τοὺς πολίτας κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν ἔγκαινίων τῆς πόλεως, ἧτοι καθ' ἑκάστην 11^{ην} Μαΐου⁷.

ΤΟ ΣΥΛΛΟΥΕΣΘΑΙ

Κατὰ κανόνα βέβαια, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ μάλιστα οὐχὶ τοὺς πρώτους, εἰς μὲν τὰ ἀνδρῶα λουτρά συνελοῦντο ἄνδρες, εἰς δὲ τὰ γυναικεῖα, γυναῖκες, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἰδρυσις τῶν διδύμων λουτρῶν ἀλλὰ καὶ πάλιν κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον δὲν ἐπετρέπετο ἑκάτερον τῶν φύλων νὰ συλλοῦεται μετ' ἀλλοθρήσκων, καὶ δὴ Ἰουδαίων. Κατὰ τὸν ΙΑ' κανόνα τῆς ἐν Τρουλλῶ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς συνόδου «Μηδεὶς ἐν βαλανείοις τούτοις (τοῖς Ἰουδαίοις) συλλοῦέσθω. Εἰ δὲ τις τοῦτο πρᾶξι ἐπιχειροίη, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρεῖσθω, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω»⁸. Ἄλλ' οὐδὲ Τοῦρκοι ἐπετρέπετο νὰ λούωνται εἰς Χριστιανικὰ λουτρά, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης (258.5).

¹ Ἐπίλουτρον δὲ τὸ ἐν τῇ συνηθείᾳ βαλανικόν. Ἀρέθας, Εἰς Λουκιανοῦ Λεξιφ. Η. Rabe, Scholia in Lucianum 191.8 Σ. Κουγέα, Αἰ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις Λαογρ. 4. σ. 248.

² Edictum Diocletianum VII 75. Mommsen - Blümlner, Der Maximaltarif des Diocletian σ. 120.

³ Λιβανίου, Δύσκολος, γήμας λάλον γυναῖκα, ἐξαίφνης ἑαυτὸν προσαγγέλλει § 19 (τόμ. 6. σ. 523-4, Förster).

⁴ Δεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος 76. 23 (Gelzer).

⁵ Εὐσταθίου, Ἠθοποία (Tafel, Eustathii opusc. 331. 89)

⁶ Λιβανίου, Ἐνθ' ἀν. 6. 523. 5.

⁷ Μαλάλα, Χρονογρ. 322. 3.

⁸ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 329.

Περὶ τὸν νὰ προσθέσωμεν ἔνταῦθα ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀνωτέρω ἀπαγόρευσις αὕτη πιστοποιεῖ ὅτι καὶ συνελοῦντο συχνὰ οἱ Χριστιανοὶ μετὰ τῶν Ἰουδαίων.

Ἄνδρόγυνα λουτρά (bains mixtes), ὅπως ἡ σημερινὴ κοινωνία τὰ ἐννοεῖ, λούσιν δῆλα δὴ κοινὴν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν παρ' ἀκτὰς θαλάσσης ἢ λιμνῶν δὲν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ¹, κοινὴ ὅμως λούσις ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἐν κλειστῷ χώρῳ ἤτιο τι οὐχὶ ἀσύνηθες, μάλιστα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, κατὰ μίμησιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων², οἵτινες συνείδιζον τὰ τοιαῦτα λουτρά, καὶ πρὸ πάντων τῶν Ρωμαίων. Οἱ Ρωμαῖοι δῆλα δὴ ἀποφεύγοντες κατ' ἀρχὰς τὸ συλλούεσθαι, κατόπιν δὲ παρὰ τῶν Ἑλλήνων μαθόντες, κατὰ Πλούταρχον, «τοῦ καὶ μετὰ γυναικῶν τοῦτο (τὸ συλλούεσθαι) πράσσειν ἀναπεπλήκασιν τοὺς Ἑλληνας»³. Εἶχον λοιπὸν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους τὰ μίχτα ἢ communia balnea, τὰ ὅποια ἐμιμήθησαν, δυστυχῶς, καὶ οἱ Χριστιανοί, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν συνόδων⁴. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Ρωμαϊκῆς δημοκρατίας καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν αὐτοκρατόρων χρηστῶν ἡθῶν Ρωμαῖα δὲν συνελοῦετο μετ' ἀνδρῶν, ἵνα μὴ μειωθῆ ἡ καλὴ αὐτῆς φήμη, καὶ αὐτοκράτορες, ὡς ὁ Ἄδριανός, ὁ Μάρκος Αὐρηλῆλιος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ἀπηγόρευσαν τὸ συλλούεσθαι⁵, ἐπ' ἴσης ὅμως ἀληθὲς εἶναι ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο ἐν χρήσει, ἀπ' οὗ βραδύτερον καὶ οἱ Λατῖνοι πατέρες σαφῶς περὶ αὐτοῦ ὁμιλοῦσιν, ἀποτρέποντες ἀπ' αὐτοῦ τὰς γυναῖκας⁶.

Τῆς χρήσεως τῶν ἀνδρογύνων λουτρῶν παρὰ Βυζαντινοῖς ἔχομεν ἀκούσας μαρτυρίας. Παλαιότερον Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ψέγων τὸ ἔθιμον, ἔγραφεν ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του. «Κοινὰ δὲ ἀνέωκται ἀνδράσιν ὁμοῦ καὶ γυναῖξιν τὰ βαλανεῖα, κἀντεῦθεν ἐπὶ τὴν ἀκρᾶσίαν ἀποδύονται»⁷ καὶ πάλιν «ἔξεστι δὲ τοῖς βουλομένοις τῶν ἄλλων τὰς οἴκοι κατακλείεσθαι, γυμνὰς ἐν τοῖς βαλανείοις θεάσασθαι, ἔνταῦθα γὰρ ἀποδύσασθαι τοῖς θεαταῖς, ὡσπερ καπήλοις σωματῶν, οὐκ αἰσχύνονται»⁸. Τὸ πρᾶγμα δ' ἐκόλαζον πολλοί, οὐχὶ μετ'

¹ Βλ. ὅσα σχετικὰ ἔγραψεν ὁ Περστικὸς (Διον. Δάσιος) ἐν τῇ Ἑστία τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1930.

² Οἱ συλλουόμενοι ἔφερον τότε τὴν λουτρίδα φαν.

³ Πλουτάρχου, Βίος Κάτωνος 20.

⁴ Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg - Saglio ἐν λ. balneum σ. 652.

⁵ Ἐπιθὶ τὰ σχετικὰ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Cabrol ἐν λ. bains στήλ. 75, 76, τὰ ἐν τῷ Kirchenlexicon τοῦ Wetzer καὶ Wette ἐν λ. Bad, Marquardt - Mommsen, Das Privatleben der Römer σ. 282. Βλ. καὶ Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, Ἐνθ' ἀν. σ. 32.

⁶ Π. χ. ὁ Κυπριανὸς ἐν τῷ de habitu virginum ὁμιλεῖ δι' ἐκείνας «quae cum viros atque a viris nudaе vident turpiter ac videntur». Περὶ Λατίνων πατέρων γραφόντων κατὰ τῶν συλλουομένων βλ. τὰ σημειωθέντα ὑπὸ τοῦ Le Nourry ἐν P. G. 9, 967.

⁷ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 5 σ. 255. 5.

⁸ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. 255 - 1.

ἀνδρῶν συλλουόμεναι, ἀλλὰ πρὸ τῶν ἰδίων ὑπηρετῶν ἐν τῷ λουτρῷ γυμνούμεναι καὶ ὑπ' αὐτῶν ἀνατριβόμεναι¹, πάντως ὁμως τὸ σκάνδαλον παρέμενε, συνενεχομένον καὶ τῶν ἀνδρῶν, πρὸς οὓς ἀπευθυνόμενος ὁ Κλήμης ἔλεγε: «χρὴ τοίνυν τοὺς ἄνδρας γενναῖον ἀληθείας ὑπόδειγμα ταῖς γυναιξὶ γινομένους αἰσχύνεσθαι τὰς μετ' αὐτῶν ἀποδύσεις καὶ φυλάττεσθαι τὰς ὄψεις τὰς ὀλισθηράς»². Τὸ κακὸν ἐν τούτοις ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρόν, ἀφ' οὗ ὁ μὲν Παλλάδιος ἐν τῷ βίῳ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἶπε: «ταῦτα δὲ λέγω (διὰ τὸ συλλούεσθαι) οὗ συμπεριλαμβάνων τοὺς ἀπρεπῆ ἀνδρογύνων λουτρῶ³ ἐν ἀποκρύφοις καταναλίσκοντας⁴, κατὰ δὲ τὸ 320 μ.Χ. ἡ ἐν Λαοδικαία σύνοδος διὰ τοῦ τριακοστοῦ κανόνος τῆς ὤριζεν ὅτι «οὐ δεῖ ἱερατικούς ἢ κληρικούς ἢ ἀσκητάς ἐν βαλανεῖῳ μετὰ γυναικῶν ἀπολούεσθαι μηδὲ πάντα Χριστιανὸν ἢ λαϊκόν· αὕτη γὰρ πρώτη κατάγνωσις παρὰ τοῖς ἔθνεσιν»⁵. Μετὰ ταῦτα ὁ ἅγιος Νείλος (†430) γράφων Ἀδολίνῳ τῷ Νομικῷ (P. G. 79.312) λέγει: «τὸ λούεσθαι ἄνδρας μετὰ γυναικῶν οὐδαμῶς ἐπέτρεψαν οἱ τοῦ Χριστοῦ φοιτηταί, ἀλλὰ καὶ ἀπέστρεψαν καὶ ἐβδελύξαντο καὶ ἀπηγορεύκασιν ὡς ἀνάρμοστον καὶ ἀσύμφορον ὑπάρχον Χριστιανοῖς καὶ ἀποβεβλήκασιν καὶ ἀπέπτυσαν». Καὶ ὁ Εὐάγγελος δὲ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ ὁμιλεῖ περὶ ἀπαθείας τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μοναχῶν «οἱ καὶ βαλανεῖοις συγχοῖς ὁμιλοῦσι τὰ πολλὰ γυναιξὶ συναλιζόμενοι καὶ συλλουόμενοι»⁶, φέρεται δὲ καὶ ἐν ταῖς διαταγαῖς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων «περίστασο καὶ τὴν ἐν βαλανεῖῳ μετὰ ἀνδρῶν ἄτακτον γινομένην λοῦσιν. Ἀνδρόγυνον γυνὴ πιστὴ μὴ λουέσθω· εἰ γὰρ περικαλύπτεται τὸ πρόσωπον τὴν ἀπ' ἄλλοτριῶν ἀνδρῶν ὄψιν μετὰ αἰδοῦς κρύπτουσα, πῶς γυμνὴ μετὰ ἀνδρῶν ἢ τοιαύτη εἰς λουτρὸν εἰσελεύσεται;»⁷ Ἀλλὰ καὶ ἀκόμη βραδύτερον, κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα λήγοντα, τὸ κακὸν ἔθιμον φαίνεται ὅτι ἐξηκολούθει, ἄλλως θὰ ἦτο περιττὸν ἢ ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ διὰ τοῦ 77^{ου} κανόνος νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ τῆς ἐν Λαοδικαίᾳ συνόδου, καθαιροῦσα τοὺς παραβάτας κληρικούς καὶ ἀφορίζουσα τοὺς λαϊκοὺς⁸.

Ὁ Βαλαμῶν ἐρμηνεύων τὸν ἀνωτέρω κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του (ΙΒ' αἰῶν) μόνον ἀνδρόγυνα

¹ Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. 255 - 8 ἐξ.

² Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. σ. 255 στίχ. 21 ἐξ.

³ Καλὸν θὰ ἦτο νὰ εἰσαχθῇ παρ' ἡμῖν ὁ ὑπάρχων ὄρος ἀνδρόγυνα λουτρῶ, ἀντὶ τοῦ ξενικοῦ *bains mixtes*.

⁴ Παλλάδιου, Βίος καὶ πολιτεία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Migne, P. G. 47. 47).

⁵ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 3. 197.

⁶ Εὐαγγελίου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία βιβλ. 1 κεφ. 21 (Migne, P. G. 86.2481).

⁷ Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίων ἐπισκόπου (Migne, P. G. 1. 585 A).

⁸ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 484. Βλ. καὶ 6. 195.

συνελοούνται ἐν δημοσίοις λουτροῖς δισχυριζόμενα «μὴ κωλύεσθαι ὑπὸ τοῦ κανόνος τούτου· σὰρξ γὰρ μία εἰσὶ καὶ οὐδέν τι ἄσμενον δοκεῖ γίνεσθαι μέσον αὐτῶν μὴ διεστηκότων ἀλλήλων τοῖς σώμασι»¹.

Μετὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα φαίνεται ὅτι τὸ συλλοῦεσθαι δὲν ἦτο πλέον ἐν χρήσει· ὁ Σχολιαστὴς τοῦλάχιστον τοῦ Κλήμεντος παρατηρεῖ²· «συνελοούνται γὰρ ἄνδρες τὸ πάλαι γυναιξίν», εἶπε δὲ καὶ ὁ Βαλσαμῶν σχολιάζων τὸν 77^{ον} κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου. «Ὡς ἔοικε, πρὸ τῆς συνόδου ταύτης ἐλούοντο ἱερωμένοι τινὲς καὶ μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ μετὰ γυναικῶν, μὴ ἐπιστρεφόμενοι τῆς Ἀποστολικῆς θείας παραγγελίας»³.

Πρὸς κατάργησιν δὲ τοῦ ἀπρεποῦς ἐθίμου, πλὴν τῆς ἐκκλησίας, συνετέλεσαν καὶ οἱ νόμοι, οἵτινες ἔλαβον τὰ προσήκοντα μέτρα, ἐπιτρέποντες τὸ διαζύγιον εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ σύζυγος συνελούετο μετ' ἀνδρῶν· Ὁ Ἰουστινιανὸς φέρ' εἰπεῖν ἐν ταῖς Νεαραῖς του συνεχώρει τὸ διαζύγιον «ρεπούδια πέμπειν», «εἰ τοσαῦτα τὰ τῆς ἀκολασίας ἐστὶν ὡς καὶ ἀνδράσι, κατὰ τρυφῆς πρόφασιν, συλλοῦεσθαι (τὴν σύζυγον)»⁴.

ΣΚΗΝΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΕΝ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ ΛΟΥΤΡΟΙΣ

Ἐνταῦθα σκόπιμον κρίνομεν, ἐκ τοῦ παλαιότερου Βυζαντινοῦ φοιτητικοῦ βίου παραλαμβάνοντες, νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τῶν συμβαινόντων εἰς τὰ δημόσια λουτρά κατὰ τὴν εἰσδοχὴν ἐνὸς φοιτητοῦ, παραλαμβάνοντες ταῦτα μάλιστα ἐξ ὧσιν διὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις σπουδαστὰς λέγει Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ του εἰς τὸν Μ. Βασίλειον καὶ ὁ Εὐνάπιος εἰς τοὺς βίους τῶν φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν. Ἀφ' οὗ λοιπὸν προσελαμβάνετο εἰς μίαν σχολὴν ὁ νεωστὶ ἐλθὼν, «ἔπειτα πομπεῦει διὰ τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ τὸ λουτρὸν προαγόμενος· ἡ πομπὴ δὲ διατάξαντες ἑαυτοὺς στοιχηδὸν κατὰ συζυγίαν ἐκ διαστήματος οἱ τελοῦντες τῷ νέῳ τὴν πρόδον ἐπὶ τὸ λουτρὸν προπομπεύουσιν. Ἐπειδὴν δὲ πλησιάζωσι βοῆ τε πολλὴ καὶ ἐξάλμασι χρώμενοι, καθάπερ ἐνθουσιῶντες (κελεύει δὲ ἡ βοῆ μὴ προβαίνειν, ἀλλ' ἴστασθαι ὡς τοῦ λουτροῦ σφᾶς οὐ παραδεχομένου) καὶ ἅμα τῶν θυρῶν ἀρασσομένων πατάγῳ τὸν νέον φοβήσαντες, εἶτα τὴν εἴσοδον συγχωρήσαντες οὕτως ἤδη τὴν ἐλευθερίαν διδῶσιν ὁμότιμον ἐκ τοῦ λουτροῦ καὶ ὡς αὐτῶν ἕνα δεχόμενοι καὶ τοῦτο ἔστιν αὐτοῖς τῆς τελετῆς τὸ τερπνότατον, ἡ ταχίστη τῶν λυπούντων ἀπαλλαγὴ

¹ Πάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 484.

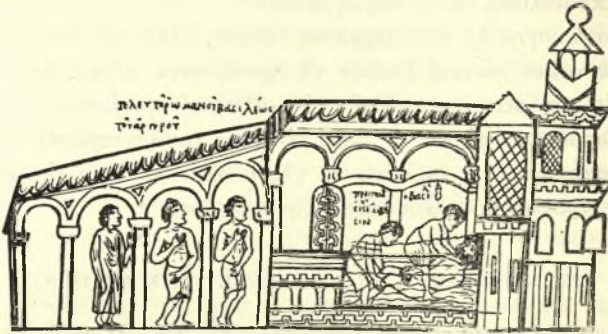
² Εἰς Κλήμεντος Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 5 (σ. 255. 1 Stählin).

³ Πάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 484.

⁴ Νεαρά 117. (Zach. von Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae 1. 302, 2. 218. Καὶ παλαιότερον ἐν τῷ κώδικι 5. 18, 11 § 2. Βλ. καὶ Βασιλικά κη' τίτλ. 7 καὶ Θεοδ. Βαλσαμῶν, Εἰς τὸν Ε' κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Πάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 8).

καὶ κατάλυσις»¹. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ σκηνή αὕτη, ἣτις, κατὰ τὸν Εὐνάπιον, ἐγένετο πρὸς χλευασίαν, παιδιὰν καὶ γέλωτα, ἦτο ἄρκετὰ δυσάρεστος διὰ τὸν νεωστὶ προσλαμβανόμενον, διὰ τοῦτο οἱ διδάσκαλοι συνίστων εἰς τοὺς σπουδαστάς των ν' ἀποφεύγωσι τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας².

Ἐνωτέρω εἶπομεν ὅτι τὰ λουτρὰ ἐχρησίμευον καὶ ὡς τόπος διασκεδάσεως τῶν λουομένων, συνέβαινον ὅμως ἐνίοτε καὶ λυπηραὶ ἐν αὐτοῖς σκηναί, μάλιστα κατὰ τὴν λουσιν βασιλέων, οἵτινες ἐπιπτον ἐν αὐτοῖς θύματα συνωμοσιῶν. Τὴν σύζυγόν του π. χ. Φαύσταν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, κατὰ τὸν χρονογράφον,

Εἰκ. 6. Ρωμανὸς ὁ Ἄργυρος πνιγόμενος ἐν τῷ λουτρῷ τῶν ἀνακτόρων.

(Ἐκ τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλλίτη, L. de Beylié, L'habitation byzantine σ. 105).

«ἐν λουτρῷ πυρώδει τὴν ψυχὴν ἀπορῆξαι ποιεῖ»³ ὁ ἔγγονος τοῦ Ἡρακλείου Κώνστας ἐν Σικελίᾳ ἐφονεύθη ἐν τῷ βαλανεῖῳ λουόμενος⁴, Ρωμανὸς ὁ Ἄργυρος ἐπνίγη ἐν τῷ λουτρῷ ὑπὸ τῶν περὶ Μιχαὴλ τὸν Παφλαγόνα συνωμοτῶν⁵, ἐν τῷ λουτρῷ ὁμοίως ἐδολοφονήθη Ρωμανὸς ὁ Γ'.⁶ Ἄλέξιος Γ'. ὁ Μούρτζουφλος, κατὰ διαταγὴν τοῦ πενθεροῦ του, ἐτυφλώθη ἐν τῷ λουτρῷ⁷, τέλος δ' ἔχομεν καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ λαϊκοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἄμορίου, ὅστις ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου ὠδηγήθη εἰς λουτρόν, ἵνα ἐκεῖ πρὸς τιμωρίαν παραδοθῆ εἰς τὸ καμναῖον πῦρ, καὶ ὅστις εὐτυχῶς, δι' ἐπεμβάσεως τῆς βασιλίσσης, ἐσώθη⁸. Ἀλλὰ καὶ δίκην ἐν τῷ Ζευξίπῳ γενομένην κατὰ τοῦ ὡς ἐθνικοῦ κατηγορηθέντος Ἰσοκασίου μνημονεύει ὁ Μαλάλας ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του (370. 15).

¹ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανοῦ, Εἰς τὸν Μ. Βασιλεῖον ἐπιτάφιος (Migne, P.G. 36. 515c).

² Εὐνάπιου, Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν σ. 75. 77 (ἔκδ. Boissonade).

³ Μιχ. Γλυκᾶ, Χρονογρ. σ. 461. 12.

⁴ Μιχ. Γλυκᾶ, Χρονογρ. σ. 516. 20, Θεοφάνους, Χρονογρ. 537. 13.

⁵ Μιχ. Γλυκᾶ, Χρονογρ. 584. Βλ. καὶ Σπ. Ζαβιτζιάνου, Περὶ νηψίματος σ. 73.

⁶ Μιχ. Ψελλοῦ, Χρονογρ. κεφ. 26 (σ. 41. 12 Σάθα).

⁷ Γ. Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ συγγραφή 9. 10.

⁸ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 610. 5.

Τὰ λουτρά τῶν Βυζαντινῶν, κατὰ τὰ προειρημένα, συνήθως ἦσαν θερμόλουτρα, ἦσαν ἐπομένως ἡσυχαστήριον, εἰς ὃν εὐχαρίστως κατέφευγον ἐν καιρῷ ψύχους οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ τὸ ἀνεχθῶσι· καὶ ἔχομεν ὄντως τοιαύτας μαρτυρίας¹. Πλὴν ὁμοίως τῶν εὐπορούντων, κατέφευγον ἐν ψυχραῖς ἡμέραις καὶ πτωχοὶ καὶ ἄστεγοι, οἵτινες, κατὰ συνήθειαν ἐπικρατοῦσαν καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα λουτρά², ἐξηπλοῦντο ἡμίγυμνοι πρὸ τῶν προσπλαίων τῶν βαλανείων, συγκρούοντες ὑπὸ τοῦ ψύχους τοὺς ὀδόντας καὶ τὴν βοήθειαν τῶν λουομένων ἢ παραπορευομένων ἐπικαλούμενοι, χειρίστην πολλὰκις ὑποδοχὴν παρὰ τοῖς κακοξένοις βαλανεῦσιν εὐρίσκοντες³. Ἐν τοῖς λουτροῖς ἐπ' ἕως, παρακολουθοῦντες τοὺς ἄρχοντας καὶ βασιλεῖς, οἱ συγγενεῖς τῶν καταδικασθέντων κάλαμον καὶ μέλαν κρατοῦντες ἰκέτευον τὴν ἀπαλλακτικὴν ὑπογραφὴν, ἣν ἐνίστε καὶ ἐπετύγγανον⁴.

¹ Ἀλλὰ καὶ μὲ θερησκευτικὰ γεγονότα συνδέονται τὰ Βυζαντινὰ λουτρά· ὅτε π.χ. ὁ Χρυσόστομος, μετὰ τὸν κατὰ τῆς Εὐδοξίας λόγον του, κατεδικάσθη εἰς ἔξοριαν, οἱ ὁπαδοὶ του ἐξεδιώχθησαν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν νύκτα τῆς Ἀναστάσεως, τότε δέ, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν Σωζομενὸν «αἰσθόμενοι δὲ καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος τὴν ἐπιβουλήν, τῇ ὑστεραίᾳ καταλιπόντες τὴν ἐκκλησίαν, ἐν δημοσίῳ λουτρῷ πολυχωρήτῳ μάλα, Κωνσταντίνῳ τοῦ βασιλέως ἐπωνύμῳ, τὸ Πάσχα ἐπετέλεσαν ὑπὸ ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις καὶ λοιποῖς ἄλλοις, οἷς θέμις τὰ περὶ τὴν ἐκκλησίαν διέπειν»⁵. Καὶ κατὰ τὸν Δαμασκηνὸν δὲ ὁ ψευδομοναχὸς Σαββάτιος, περικλεισθεὶς ἐν τῷ λουτρῷ τοῦ Δαγισθέως, προεφήτευσεν εὐημερίαν Λέοντι τῷ Ἀρμενίῳ «ἐὰν τὴν τῶν εἰκόνων ἔξαφανίσῃ μνήμην τέλεον... μῆτε ἄνω ἀφείς εἰκόνα μῆτε κάτω»⁶.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΥΤΡΑ ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ

Τὰ λουτρά κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐθεωροῦντο ὡς τόποι, ἐν οἷς ἐπεχωρίαζον φαντάσματα, ἣ δὲ πρόληψις αὕτη ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη. Γρηγόριος π.χ. ὁ Νύσσης ὁμιλεῖ περὶ λουτροῦ, ἔνθα ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ σκότους ἐνεφανίζοντο φαντάσματα ἐν μέσῳ καπνοῦ καὶ πυρός, ὅπερ ἀνεδίδετο

¹ Περιγράφεται δριμύ ψῦχος καὶ γίνεται λόγος περὶ ἀνάψευς πυρὸς ἐν ἐκάστη οἰκίᾳ «ὁ δὲ μαλακώτερος προσβολὰς φέρειν τοιαύτας καὶ λουτρῶνος ἐγένετο ἂν ἀντίπαλον πρὸς τὸ δριμύ τοῦ ἔξω περιέχοντος» Εὐσταθίου, Λόγος προλαληθείς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὡς ἔθος (Tafel, Eustathii opusc. 86. 71).

² Pauly - Wissowa, RE ἐν λ. Bad στήλ. 2746.

³ Χρυσόστομος, Εἰς Σταγειρίον λόγος δεύτερος (Migne, P. G. 47. 490), Ἄστεργίου Ἀμασειᾶς, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας (Migne, P. G. 40. 209c).

⁴ Λιβανίου, Πρὸς τὸν βασιλέα εἰσφορὰ νόμου κατὰ τῶν εισιόντων εἰς τὰς τῶν ἀρχόντων καταγωγὰς 7 (τόμ. 4 σ. 28. 18, Förster).

⁵ Σωζομενοῦ, Ἐκκλ. ἱστορ. 8. 21. 3.

⁶ Δαμασκηνοῦ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων § 14.

ὑπορηγνυμένου τοῦ ἐδάφους¹, κατὰ τὸ συναξάριον δὲ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν τῷ ἐν Ἐφέσῳ δημοσίῳ λουτρῷ κατάρχει δαίμων ἄγριος, ὅστις τρεῖς τοῦ ἔτους ἐπνιγεν ἐν αὐτῷ νέον ἢ νεάνίδα, τοῦτο δέ, διότι, ὅτε ἐκίττετο, ἐστοιχειώθη διὰ τῆς ἐν τοῖς θεμελίοις του καταθάψεως νεανίσκου καὶ νεάνιδος², ἀνέφερε δὲ καὶ Νικήτας ὁ Χωνιάτης καὶ μάγον τινὰ Σικιδίτην, ὅστις ἔκαμνεν ὥστε ἐκ τῆς θερμορροῆς τοῦ λουτροῦ νὰ ἐξέρχωνται ἄνδρες πίσησος μελάντεροι, πρὸς μέγαν, ἔννοεῖται, τρόμον τῶν λουομένων³.

Ἄλλὰ καὶ ὡς τόποι πρὸς μαγικὰ πρόσφοροι ἐθεωροῦντο τὰ Βυζαντινὰ λουτρά. Ἐν ἐξορκισμοῖς ἀποδιδιομένοις εἰς τὸν Μ. Βασίλειον ἐξορκίζεται τὸ πονηρὸν πνεῦμα τὸ προσελάζων «ἐκ στέγης λουτροῦ ἢ ἐν κολυμβήθρα ὑδάτων ἢ ἐκ μνήματος εἰδωλικῷ»⁴, ἐν προσευχῇ Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ ζητεῖται ἡ προστασία ὑπὲρ ἐκείνου, δι' ὃν ἔθηκαν μάγια ἐν θεμελίῳ ἢ βαλανείῳ ἢ ἐν ἐργαστηρίῳ⁵, ἐν τῇ εἰς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον ἀποδιδιομένη ἐπιτιμῆσει ἐπιτιμᾶται πᾶν χερσαῖον, ἔνυδρον «ἐν αὐλαῖς καὶ βαλανείοις περιτρέχον καὶ βλάπτον»⁶, ἐν μεσαιωνικῷ βιβλιαρίῳ περιέχοντι ἐξορκισμούς, φέρεται ἐξορκισμὸς κατὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων τῶν ἐν βαλανείοις οἰκούντων⁷, ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Σταφιδᾶς ἐν τῷ Ιατροσοφίῳ του «ὅταν τις ἔχη μάχη μὲ τὴν γυναῖκά του καὶ θλίβεται, ἔπαρε ἀπὸ τὴν κεφαλὴ του τρίχας καὶ βάλει τα μέσα εἰς τὸ χαρτί καὶ γράψον καὶ τὸν ἄνωθεν ψαλμὸν (μδ΄) καὶ χῶσέ τον εἰς πόρτα λουτροῦ καὶ ἀνατέλλοντος ἡλίου διάβασέ τον ἀπάνου εἰς νερὸν καὶ ἄς νιπτῆ ἡ γυναῖκα τὸ πρόσωπόν της»⁸.

Ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς ἐξῆς προλήψεως κατὰ τοὺς χρόνους του ἐπικρατούσης· αἱ τροφοὶ δῆλα δὴ τότε καὶ θεραπεινίδες, ἵνα προστατεύσωσι τὰ παιδάκια ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τοῦ πονηροῦ ὀφθαλμοῦ, ἐλάμβανον διὰ τοῦ δακτύλου βόρβορον ἐκ τοῦ λουτροῦ καὶ δι' αὐτοῦ ἔχριον τὰ μέτωπα αὐτῶν⁹. Τέλος ἄς σημειωθῆ ὅτι ἐπεκράτει ἡ πρόληψις ὅτι σαύρα ἢ σαλαμάνδρα, ἐὰν ὑπεσιήρχετο εἰς βαλανεῖον, τὸ ἀπεψύχραινε¹⁰.

¹ Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ (Migne, P. G. 46. 953).

² Ν. Πολίτου, Παραδόσεις 2. 1113. Ἐν Ἀδριανουπόλει ὑπάρχει ἔρημον λουτρὸν τοῦ Κούγκου λεγόμενον καὶ κτισθὲν ὑπὸ Βαγιαζῆτ τοῦ Β'. Τὸ λουτρὸν τοῦτο φέρεται ὅτι ἔμεινε ἔρημον ἐξότου τὸ στοιχεῖον αὐτοῦ ἐπνιξε λουομένην κόρην βασιλέως Πολ. Παπαχριστοδούλου, Σύμμικτα λαογραφικὰ Ἀδριανουπόλεως (Θρακικὰ 2. 438).

³ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194. 10. Πβ. Ἀνωνύμου, Σύνοψιν χρονικῆν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 7. 267).

⁴ Goar, Εὐχολόγιον σ. 731.

⁵ A. Strittmatter, Ein griechisches Exorcismenbüchlein (Orientalia Christiana tom. 26. 2 σ. 141. 19).

⁶ A. Strittmatter, Ἐνθ. ἀν. σ. 130. 6.

⁷ A. Strittmatter, Ἐνθ' ἀν.

⁸ Ἐν Legrand, Bibl. Gr. vulg. 2. 21.

⁹ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΒ' (Migne, P. G. 61.106).

¹⁰ Εὐσταθίου ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας καὶ μάρτυρος, Εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα (Migne, P. G. 18. 748A).

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΥΤΡΑ ΕΝ ΤΗ ΠΑΡΟΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἐπάρχει Βυζαντινὴ παροιμία λέγουσα:

ἄλλος ἤυρεν τὸ λουτρὸν σάβουρρον καὶ τὸ ποῦ καθίσειν οὐκ εἶχεν ¹,

ἣς φέρεται καὶ ἑτέρα διατύπωσις:

εὗρομεν τὸ λουτρὸν ἄδειον (=σάβουρρον) ² καὶ τὸ ποῦ λουστῆν οὐκ
[εἶχαμεν ³

λεγόμενη ἐπὶ τῶν παραδόξων. Δευτέραν ἀναφέρει ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἀφορμὴν λαμβάνων ἐξ ἐπισκόπου, ὅστις λουόμενος ἐτήρει τὴν κεφαλὴν ἄβροχον. Ἡ παροιμία λοιπὸν αὕτη, ἐν Χώναις ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπιχωριάζουσα, ἔλεγε:

λοῦσε τινὰ καὶ μὴ βρέξῃς

ἐπὶ τῶν ἀναποφεύκτων ἀσφαλῶς λέγομένη ⁴.

Εἰς τὰς παροιμιώδεις δὲ φράσεις καταλεκτέα καὶ ἡ ἐξῆς, ἣν, κατὰ μάρτυρα τὸν Ι. Τζέτζην, ἔλεγον ἐπὶ τῶν ἀκαίρως ταυτολογούντων.

Τὸ σχετικὸν κείμενον τοῦ συγγραφέως ἔχει ὧδε: «καὶ νῦν δὲ πάλιν περὶ τούτου φησὶν ἐπιλαθόμενος, ὥσπερ οἱ ἐν βαλανεῖω οὐρῆσαντες, καθάπερ λέγουσι τὰ γραιῖδια» ⁵.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΥΤΡΑ ΕΝ ΤΗ ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚῃ

Οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες, ὡς λέγει ὁ Ἀρτεμίδωρος, ἐθεώρουν κακὸν τὸ νὰ ἴδῃ τις καθ' ὕπνου βαλανεῖον, προσθέτων «καὶ τῶν νῦν τινες ἀκολουθοῦντες τῇ παλαιᾷ γνώμῃ κατὰ ταῦτα κρίνουσι πεπλανημένοι καὶ μὴ τῇ πείρᾳ ἀκολουθοῦντες» ⁶, τὴν αὐτὴν δ' ἀντίληψιν εὐρίσκομεν βραδύτερον καὶ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμέτ, ὅστις πιστοποιεῖ ὅτι «τὸ λουτρὸν εἰς θλίψιν καὶ ἀγανάκτησιν κρίνεται» ⁷ ὡς καὶ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ προφήτου Δανιὴλ φερομένῳ, ἔνθα λέγεται «βαλανεῖον οἰκοδομεῖν στενοχωρίαν σημαίνει» ⁸ πρὸς δὲ | ἐν ποταμῷ λούσασθαι στενοχωρίαν σημαί-

¹ K. Krumbacher, MGS. 101 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Eine Sammlung byzantinischer Sprichwörter σ. 71. 91.

² Περὶ τῆς σημ. τῆς λ. σάβουρρον = κενὸν βλ. Γ. Χατζιδάκι ἐν Ἀθηνᾶς 22. 224.

³ Ν. Πολίτου, Παροιμίαι 1. 61.

⁴ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 2. 236. Πβ. καὶ Π. Παπαγεωργίου, Συμβολῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παροιμίαν κεφάλαια τέσσαρα σ. 36.

⁵ Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ἡμέρας στίχ. 236.

⁶ Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκρ. 1. 64. Βλ. καὶ 15. 23, 57, 18 - 59.

⁷ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. ρπδ' (σ. 143. 15 Drexl).

⁸ Drexl, Das Traumbuch des Popheten Daniel στίχ. 74 (B. Z. 26. 295).

νει | ἐν θαλάσῃ λούσασθαι ἱλαρίαν δηλοῖ, | ἐν θερμοῖς λούσασθαι τὸ αὐτὸ σημαίνει | ἐν ρυπαρῶ ὕδατι λούσασθαι φιλοπραγμοσύνην δηλοῖ¹.

Ὡς προεῖρηται, ἐν τοῖς λουτροῖς διὰ τε τὰς διασκεδάσεις, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς φωνὰς τῶν λουόντων ὑπαλλήλων ἐπεκράτει θόρυβος²· ὁμόλογον λοιπὸν πρὸς τοῦτο εἶναι, ὅταν ἀναγινώσκομεν ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς· «βαλανεῖον ἰδεῖν ἢ λούσασθαι ἐν αὐτῷ αἰφνίδιον θόρυβον σημαίνει»³. Ἐπ' ἴσης, ἐὰν ἔβλεπέ τις καθ' ὕπνους ὅτι εἰσήρχετο εἰς πολὺν θερμὸν λουτρόν, ἵνα λουσθῆ τοῦτο προεδήλου θλίψιν, ἐὰν ὅμως ἀπλῶς ἀπεγυμνώθη, δὲν ἐλούσθη ὅμως, τοῦτο ἐσήμαινε πάλιν ὅτι θὰ δοκιμάσῃ θλίψιν, ἥτις ὅμως θὰ διεσκεδάζετο. Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου ἔβλεπέ τις ὅτι εἰσελθὼν εἰς λουτρόν ἐχρίσθη καὶ ἀπελούσθη, ἐὰν μὲν ἦτο πλούσιος, θ' ἀπέβαλλεν ἐκ τῶν χρημάτων του, ἀναλόγως τῆς ἀποβολῆς τῶν τριχῶν, ἂν δὲ ἦτο ἀσθενὴς ἢ ἐν δεσμοῖς, θ' ἀπηλλάσσετο τοῦ πάθους του. Ἐὰν προσέτι ἔβλεπεν ὅτι ἐλούετο μὲ χλιαρὸν ὕδωρ, θὰ ἐδοκίμαζε μετρίαν θλίψιν, ἐὰν δὲ διὰ μὴ λίαν ψυχροῦ, θ' ἀπέβαλλε τὴν θλίψιν του⁴. Τέλος ἐὰν μὲν ἔβλεπεν ὅτι εἰσῆλθεν εἰς τὴν θάλασσαν μέχρι ζώσεως καὶ ἀπελούσθη, θὰ ἐγένετο οἰκτιρῶς τοῦ βασιλέως καὶ θὰ ἐδοκίμαζε χαράν, ἀναλόγως τῆς πλύσεως, ἐὰν δ' ὅτι ἐκολύμβη ἐν ποταμῷ, χάριν λούσεως, θὰ ἐνίκα τὸν ἀντίπαλόν του καὶ θ' ἀπέβαλλε τὴν κατατρύχουσαν αὐτὸν θλίψιν, βοηθοῦντος αὐτὸν ἀνδρὸς μεγάλης ἔχοντος ἰσχύν⁵.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Drexl, Das Traumbuch des Propheten Daniel στίχ. 155 ἐξ. (B.Z. 26 σελ. 299). Πρόσθετες τούτοις καὶ τὸ λούσασθαι βλέπειν καλὸν ὑπάρχει Fr. Drexl, Das Traumbuch des Patriarchen Germanos, Λαογρ. 7. 440.

² Βαλανεῖον λαμπροφωνεύεσθαι, παρόσον οἱ βαλανεῖς, ὅταν παραχέωσι τὸ ὕδωρ καυγάζουσι, Ἡσύχιος.

³ Οἱ μεταγενέστεροι ἐδόκουν ταραχὴν σημαίνειν τὸ βαλανεῖον διὰ τὸν ἐν αὐτῷ γινόμενον θόρυβον, Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1.64. Βαλανεῖον ἰδεῖν ἢ λούσασθαι ἐν αὐτῷ αἰφνίδιον θόρυβον σημαίνει Ὀνειροκρ. τοῦ Προφήτου Δανιὴλ στ. 71. ἐν βαλανεῖῳ λούσασθαι αἰφνίδιον θόρυβον δηλοῖ Fr. Drexl, Anonymes Traumbuch des c. Paris. gr. 2511 ἐν Λαογρ. τόμ. 8. 352.

⁴ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. ρηδ' σ. 143 - 16 ἐξ.

⁵ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. ροδ' σ. 138. 26 καὶ κεφ. ροδ' σ. 135. 16.